

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»
завідувачка кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
« 01 » червня 2022 р.

УДК 159.923-053.6:37.013.31.018.1

**ЗВ'ЯЗОК ТИПУ ВИХОВАННЯ З ОСОБИСТІСНИМИ
ХАРАКТЕРИСТИКАМИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**

Кваліфікаційна робота бакалавра
за освітньо-професійною програмою «Психологія»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 - Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:
студентка 465 групи
ВАКУЛЕНКО Анастасія Віталіївна

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук, доцент
ВАСИЛЬЄВА Ганна Вікторівна

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр

Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
завідувачка кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

«03» червня 2022 р.

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Студентці **ВАКУЛЕНКО Анастасії Віталіївни**.

1. Тема роботи: «Зв'язок типу виховання з особистісними характеристиками в підлітковому віці» затверджена наказом ЧНУ імені Петра Могили № 307 від «17» листопада 2021 року.
2. Об'єкт дослідження – особисті характеристики у підлітковому віці.
3. Предмет дослідження – психологічні особливості взаємозв'язку типу виховання з особистісними характеристиками у підлітковому віці.
4. Завдання дослідження:
  - 1) проаналізувати та узагальнити теоретико-методологічні підходи до вивчення особистісних характеристик підліткового віку.
  - 2) теоретично дослідити та охарактеризувати особистісні характеристики підліткового віку.
  - 3) здійснити теоретичний аналіз літератури типів виховання в сім'ях з дитинства до підліткового віку.

4) емпірично перевірити взаємозв'язок типу виховання з особистісними характеристиками підліткового віку.

5) розробити рекомендації, щодо поліпшення та оптимізації прояву психологічних особливостей у підлітковому віці в залежності від типу виховання у сім'ї.

5. Науковий керівник роботи.

ПІБ та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
ВАСИЛЬЄВА Ганна Вікторівна кандидат психологічних наук, доцент	25 вересня 2021 року	25 травня 2022 року

6. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1	Погодження керівником змісту КРБ	11 жовтня 2021 р.
2	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження	30 листопада 2021 р.
3	Робота над підготовкою тексту КРБ	
3.1	Розділ 1. Теоретичний аспект проблеми впливу дитячо-батьківських відносин на процес становлення особистості дитини в сім'ї	20 грудня 2021 р.
3.2	Розділ 2. Практичний аспект вивчення зв'язку типів виховання з особистісними характеристиками в підлітковому віці	25 квітня 2022 р.
4	Висновки	16 травня 2022 р.
5	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист)	01 червня 2022р.
6	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією	22 червня 2022 р.

Студент _____ Анастасія ВАКУЛЕНКО

Науковий керівник _____ Ганна ВАСИЛЬЄВА

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ В СІМ'Ї	7
1.1. Сім'я як мала соціальна група	7
1.2. Проблеми взаємовідносин підлітків з батьками	14
1.3. Прояв особистісних характеристик у підлітковому віці.....	23
1.4. Вплив типу виховання на процес становлення особистості у підлітковому віці.....	35
Висновки до першого розділу	41
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ ТИПІВ ВИХОВАННЯ З ОСОБИСТІСНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	44
2.1. Методичне забезпечення вивчення типу виховання у підлітковому віці.....	44
2.2. Якісні та кількісні характеристики емпіричного дослідження	50
2.3. Рекомендації щодо поліпшення та стабілізації психологічних характеристик у підлітковому віці в залежності від типу виховання ...	63
Висновки до другого розділу	68
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73
ДОДАТКИ	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сім'я – це структурна базова освіта, своєрідне «ядро» суспільства, його первинна клітина. У сім'ї формуються найважливіші, актуальні суспільні інтереси, адже саме людина є унікальним носієм політичного та соціального досвіду. З появою нових соціальних зв'язків, які відповідають певним подружнім відносинам, сім'я стає початком унікальної консолідації.

Формування та розвиток сім'ї відбувається в результаті взаємодії політичної, економічної, соціальної, духовної сфер життєдіяльності суспільства та держави і визначає спосіб життя та суспільства в цілому. Цей процес складний та болісний і неоднозначний багатьом громадянам України.

Найбільш гостро діти переживають порушення контакту з батьками внаслідок розлучення, тривалої відсутності одного або обох батьків, внутрішньо-сімейного конфлікту, відсутності батьківського тепла, відмови від дитини та ін. Тому позитивне спілкування з батьками – найважливіший фактор нормального психологічного розвитку дитини. Підлітковий період розвитку, будучи по-своєму переломним, перехідним і критичним, знаменує собою перехід до дорослого життя та особливості його протікання, що не безслідно відкладають відбиток на все подальше життя.

Головне завдання підлітка – це формування самосвідомості, ідентичності, яку можна розглядати як основні психологічні надбання у цьому віці. Це період, коли дитина замислюється над собою як над особистістю, що проводить до її самовиховання. Починається формування темпераменту, йде й моральний розвиток, формуються власні переконання. І найчастіше переконання не співпадають з громадською думкою, тому й виникають проблеми підлітка у суспільстві. В основному багато залежить від самого підлітка, школи, соціального середовища, але більшою мірою на розвиток підлітка впливає виховання в сім'ї, ставлення батьків до неї.

Дитячо-батьківські відносини як культурно-історичний феномен у своїй історії та розвитку відображають принципові зрушення та зміни, що відбуваються в суспільстві. В останнє десятиліття стали помітними певні психологічні проблеми, що викликають безумовну тривогу та занепокоєння як у фахівців, що працюють у сфері вивчення сімей, так і широкого загалу: збільшення кількості розлучень, зростання числа неповних сімей, у яких виховання дитини здійснюється однією матір'ю без батька, причому часто з народження дитини, скорочення часу та погіршення якості спілкування батьків з дітьми через завантаженість батьків на роботі, зниження соціального контролю та рівня протекції, турботи про дитину в сім'ї, що знаходить відображення у великій кількості безпритульних та недоглянутих дітей, зростання насильства та жорстокого поводження батьків з дітьми. Цим визначається актуальність розробки даного дослідження.

Проблема дитячо-батьківських відносин все більше привертає до себе увагу науковців та практиків усього світу. Питання сімейного виховання розглядаються педагогами, психологами, психотерапевтами соціологами, такими як: Е. Верза [7], А.Я. Варга [10], А.Мунтяну [2], А. Космович [1], Валлон [9], Рогов [13], Гозман [15], та ін.

При цьому задіяні різні сфери дитячо-батьківських відносин: особливості виховання дитини та ставлення до неї батьків, характерні особливості дитини як результат сімейного впливу типу виховання на дитину, особливості особистості характеру батьків, характер подружніх відносин тощо. Разом з тим, проблема дитячо-батьківських відносин вимагає до себе пильної уваги через недостатню її експериментальну розробленість.

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особистісні характеристики у підлітковому віці в залежності від типу виховання у сім'ї.

Відповідно до мети були визначенні **завдання дослідження**:

1) Проаналізувати та узагальнити теоретико-методологічні підходи до вивчення особистісних характеристик підліткового віку.

2) Теоретично дослідити та охарактеризувати особистісні характеристики підліткового віку.

3) Здійснити теоретичний аналіз літератури типів виховання в сім'ях з дитинства до підліткового віку.

4) Експериментально дослідити домінуючі психічні стани та їх оцінку у підлітковому віці.

5) Емпірично перевірити взаємозв'язок типу виховання з особистісними характеристиками підліткового віку.

6) Розробити рекомендації, щодо поліпшення та оптимізації прояву психологічних особливостей у підлітковому віці в залежності від типу виховання у сім'ї.

Об'єкт – особисті характеристики у підлітковому віці.

Предмет – психологічні особливості взаємозв'язку типу виховання з особистісними характеристиками у підлітковому віці.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань обрано такі методи дослідження: теоретичні (теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень), емпіричні (діагностичні методи, бесіда, констатувальний та формувальний експеримент), методи обробки даних (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження); методи математичної статистики (кореляційний аналіз К. Пірсона, оцінка розбіжності експериментальних даних за допомогою t-критерій Стьюдента).

Психодіагностичний комплекс методик склали: методика «Підлітки про батьків» Е. Шефер, методика «Самооцінки психічних станів» Г. Айзенка та методика «Взаємодія: батько-дитина» (ВБД) Марківської І.М.

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота виконувалась на базі Миколаївського Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Вибірку дослідження склали 30 осіб віком від 17 до 19 років.

Теоретична та практична значущість. Результати проведеного дослідження можуть бути використані в системі професійної підготовки майбутніх психологів під час проведення виробничої практики; для розробки робочих програм та навчально-методичної літератури з дисциплін «Психологія особистості», «Вікова психологія», «Дефектологія» та «Реабілітаційна психологія».

Отримані результати та розробка рекомендацій роботи стануть у нагоді спеціалістам психологічних служб і можуть бути впроваджені при консультативній і психокорекційній роботі з проблематикою виховання у підлітковому віці.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи доповідались та обговорювались на Всеукраїнській науково-методичній конференції: «Могилянські читання – 2021: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти» (Миколаїв, 2021).

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг магістерської роботи становить 92 сторінки, основний зміст викладено на 72 сторінках. Робота містить 2 таблиці, 5 рисунків, 5 додатків. Список використаних джерел складає 73 праці українських та зарубіжних авторів, з них 41 – англomовні.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ В СІМ'Ї

1.1. Сім'я як мала соціальна група

Сім'я – як середовище (мала соціальна група) суспільства, найважливіша форма організації життя особистості, заснована на шлюбі та спорідненості, тобто відносинах, у яких спільно проживають і володіють чоловік і дружина, батьки, діти, брати та сестри та інші родичі. Сімейні справи ґрунтуються на єдиному спільному бюджеті [61, с. 105-110].

Для початку розберемося, що таке мала соціальна група, на думку В.А. Гаврилова [73], – «щоб визначити поняття «мала соціальна група», необхідно виявити вихідні, більш менш стійкі ознаки, істотні властивості малої групи, що підводить нескінченно різноманітні соціальні дії індивідів під критерій повторюваності». На його думку, мала соціальна група характеризується такими основними ознаками як:

- 1) це випадкова група осіб, що має відносно стійке соціальне виховання, систему соціальної взаємодії у певній групі людей;
- 2) це така форма соціального об'єднання, коли члени цієї групи через її відносно невелику складову взаємодіють один з одним особисто;
- 3) це форма соціальної взаємодії індивідів на основі об'єднання для спільної участі у певній сфері суспільної діяльності (економічної, політичної, духовної, побутової, дозвіллєвій тощо), яка характеризується певною спільністю кількості цілей, інтересів, мотивів, соціально-психологічних установок, систем цінностей, свідомості та організації групової взаємодії.

Спираючись на визначення соціальної групи, малою групою можна вважати нечисленну за складом соціальну групу, члени якої взаємодіють один з

одним особисто. Іншими словами, родовою ознакою малої соціальної групи є соціальна група, а видовою відмінністю – міжособистісні стосунки, безпосередні контакти. До малих груп відносять шкільний клас, виробничий, науковий, спортивний колективи, невеликі військові підрозділи, сім'ю та ін.

Сім'я вважається одним із чотирьох фундаментальних інститутів суспільства, що надає йому стабільності та здатності заповнювати населення в кожному наступному поколінні. Одночасно сім'я виступає малою групою – найзгуртованішим і стабільним осередком суспільства. Протягом свого життя людина входить до складу безлічі різних груп – групу однолітків або друзів, шкільний клас, трудову бригаду або спортивну команду, – але лише сім'я залишається тією групою, яку ніколи ніхто не покидає.

Сім'я – соціальна група, що володіє історично певною організацією, члени якої пов'язані шлюбними або спорідненими відносинами (а також відносинами щодо взяття дітей на виховання), спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та соціальною необхідністю, яка обумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному розвитку [1, с. 289-302].

Охарактеризуємо особистісне та суспільне значення найважливіших функцій сім'ї в нашому суспільстві (Табл. 1.1.).

Сім'я як соціальний інститут, що характеризується певними соціальними нормами, санкціями, зразками поведінки, правами та обов'язками, що регулюють відносини між подружжям, між батьками та дітьми.

- сім'я економічна: об'єднує осіб, пов'язаних економічно - загальним сімейним бюджетом;
- сім'я територіальна, об'єднує осіб за ознакою спільного проживання;
- біологічна: складається з батьків та дітей.

За юридичними канонами сімейними відносинами вважаються особисті немайнові та майнові відносини між гетеросексуальним подружжям, а також між батьками та дітьми [47, с. 105-107].

Типологія функцій сучасної сім'ї

№ з/п	Ідеї	Вид функції сім'ї
1.	Загальноприйнятні	- Економічна - Територіальна - Біологічна
2.	І.В. Гребеннікова	- Репродуктивна - Економічна - Виховна - Комунікативна
3.	М.С. Мацковський	- Господарсько-побутова - Емоційна - Духовного (культурного) спілкування - Первинного соціального контролю - Сексуально-еротична

Сфера життєдіяльності сім'ї, безпосередньо пов'язана із задоволенням певних потреб її членів, називається функцією сім'ї.

У сім'ї стільки функцій, скільки повторюваних і задовольняючих типів потреб у стабільній формі існування індивідів. Виконання сім'єю своїх функцій важливо не тільки для її членів, а й для суспільства в цілому.

Основними функціями сім'ї, за І.В. Гребеннікова є:

1) репродуктивна (відтворення життя, тобто народження дитини, продовження людської істоти);

2) економічна (суспільне виробництво засобів існування, влада, що витрачається на відновлення виробництва її дорослих членів, управління, наявність власного бюджету та організація споживчої діяльності);

3) виховна (формування дитини, систематичний виховний вплив кожного члена сімейного колективу протягом усього життя, постійний вплив дитини на батьків та інших дорослих членів сім'ї);

4) комунікативна (посередництво сім'ї між її членами та ЗМІ, література у зв'язку з мистецтвом, вплив сім'ї на різноманітні зв'язки її членів з навколишнім природним середовищем та на характер її сприйняття, організація внутрішньо-сімейного спілкування, дозвілля та відпочинку) [2, с. 199-207].

М.С. Мацковський описує основні функції, які доповнюють сучасну сім'ю, такі як: сім'я, соціальний статус, прихильність, сексуальність, основні сфери соціального контролю, сфери духовного спілкування.

– господарсько-побутова функція сім'ї допомагає підтримувати здоров'я членів сім'ї в частині задоволення їхніх матеріальних потреб (їжа, житло тощо). Оскільки сім'я виконує цю функцію, відновлення вичерпаної енергії гарантується.

– емоційна функція сім'ї – задовольняти потреби своїх членів у співпереживанні, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічному захисті. Ця функція забезпечує емоційну стабільність членів суспільства та активно допомагає підтримувати їхнє психічне здоров'я.

– функція духовного (культурного) спілкування – важливу роль у духовному розвитку членів суспільства відіграють задоволення потреб у спільному дозвіллі, збагачення настрою один одного.

– функція первинного соціального контролю – забезпечити дотримання соціальних норм членами сім'ї, особливо тими, хто через різні обставини (вік, хвороба тощо) недостатньо підготовлений для встановлення поведінки, яка повністю відповідає соціальним нормам.

– сексуально-еротична функція – задовольняти сексуальні та еротичні потреби членів сім'ї. З соціальної точки зору важливо, щоб сім'я гарантувала біологічне відтворення суспільства, регулюючи сексуальну та еротичну поведінку своїх членів [24].

Психологи виокремлюють специфічні та неспецифічні функції сім'ї (Харчев А.Р. [70], Антонова І. [62], Медков В.М. [70], Навайті Р. [70]). За словами А.Р. Харчева, специфічна функція сім'ї впливає із сутності сім'ї і відображає її характеристики як соціального явища, а неспецифічна – це

функція, до якої сім'я змушена або пристосована за певних історичних умов. Автори стверджують, що специфічні функції сім'ї, включаючи продовження роду (репродуктивна функція), виховання дітей (функція виживання) та виховання (функція соціалізації), існують при всіх змінах у суспільстві, хоча характер відносин між сім'єю та сім'єю суспільство може змінювати зміни протягом історії.

До неспецифічних функцій сім'ї належать накопичення та передача майна, статусу, організація виробництва і споживання, відпочинок і дозвілля, турбота про здоров'я та благополуччя членів сім'ї, створення мікроклімату, сприятливого для зняття стресу та самозбереження. Усі ці функції відображають історичний характер стосунків сім'ї та суспільства, розкриваючи історично швидкоплинну картину того, як діти народжуються, виховуються та виховуються в сім'ї [5, с. 128-140].

Функції сім'ї реалізуються у процесах спілкування та взаємодії членів сім'ї. Гармонійне функціонування сім'ї можливе, коли кожен із її членів виконує ролі, що відповідають власним і взаємним можливостям, і потребам. А отже, відповідно цих ролей, сімейну структуру, можна розглядати з різних точок зору. Найпоширенішими з них – аналіз ролей у сім'ї, як соціальному інституті, аналіз ролей сім'ї в сім'ї, як малій соціальній групі та кількісний аналіз структури сім'ї.

Ролі, що співвідносяться з сім'єю, як соціальним інститутом та сім'єю, як малою групою, помітно відрізняються за ступенем формалізації. У першому випадку вони досить суворо визначені та за відхилення від них передбачені санкції, що підтверджує наявність законів, що регулюють шлюбно-сімейне життя. У другому випадку, взаємодія членів сім'ї полягає в особистісній інтерпретації сімейних ролей. Частково це пов'язано з ролями, які визначаються соціальним інститутом сім'ї (наприклад, сучасні закони встановлюють рівні права та обов'язки подружжя, що трактуються, як психологічні ролі партнера). Інша частина сімейних ролей аж ніяк не формалізується і залежить лише від структури конкретної сім'ї. Деякі з цих

ролей поширені і передаються з покоління до покоління (наприклад розподіл побутових ролей між чоловіком і дружиною). Деякі з цих неформалізованих ролей своєрідно повторює формальні ролі, що раніше існували (наприклад чоловік – як глава сім'ї) [26].

Досліджують різні варіанти складу та структури сім'ї:

- «нуклеарна сім'я» що складається з чоловіка, дружини та їхніх дітей;
- «поповнена сім'я» – складається з розширеного союзу: подружня пара та їхні діти, а також інші покоління батьків, такі як бабуся, дідусь, дядько, тітки та ін., які живуть один з одним. Зовсім недавно сформувалася сімейна структура в результаті одруження розлучених;
- «змішана сім'я» є «перебудована» сім'я, складається з вітчимів і пасинків у зв'язку з поєднанням дітей від попереднього шлюбу в нову сім'ю;
- «родина батька-одинака» – це сім'я, яка утримується одним із батьків (матір'ю чи батьком) у зв'язку з розлученням, від'їздом чи смертю чоловіка, або через те, що не одружений.

А.І. Антонов та В.М. Медков відрізняють сім'ї за складом:

- нуклеарні сім'ї, які на сьогодні є найпоширенішими і складаються з батьків та їх дітей, тобто двох поколінь. У нуклеарній сім'ї є не більше трьох нуклеарних позицій (батько-чоловік, мати-дружина, син-брат чи дочка-сестра);
- розширені сім'ї є сім'єю, що об'єднує дві або більше нуклеарних сімей із загальним домогосподарством і складається з трьох або більше поколінь - прабабків, батьків та дітей (онуків).

Автори звертають увагу на те, що коли необхідно підкреслити наявність двох або більше матерів (полігінія) або чоловіків-батьків (поліандрія) у нуклеарній сім'ї, заснованій на полігамному шлюбі, тоді говорять про складену або складну нуклеарну сім'ю.

Існують різні класифікації типів розподілу ролей у сім'ї. Так, за І.В. Гребенниковим, існує три типи розподілу сімейних ролей:

– централістичний (або авторитарний, з відтінками патріархату), коли на чолі стоїть один із подружжя, нерідко дружина, яка має владу у вирішенні основних питань сімейного життя;

– автономний – чоловік і дружина розподіляють ролі та не втручаються у сферу впливу іншого;

– демократичний – правління сім'єю приблизно однаково лягає на плечі подружжя.

Типи сімейних структур за критерієм влади поділяють на:

– патріархальні сім'ї, де батько є главою сімейної держави, матріархальні сім'ї, а мати використовується як найвищий авторитет і вплив;

– егалітарні сім'ї, в яких немає чітко визначених глав сім'ї, і де ситуаційний розподіл влади між батьком і матір'ю [54, с. 43-46].

Більшість сімей проходить ряд етапів, послідовність яких складається у сімейний цикл, або життєвий цикл сім'ї.

Г. Навайтіс досліджує основні етапи розвитку сім'ї:

1) Добране спілкування. На цьому етапі необхідно отримати часткову психологічну та матеріальну незалежність від генетичної сім'ї, щоб набути досвіду спілкування з протилежною статтю.

2) Шлюб – прийняття подружніх соціальних ролей.

3) Етап медового місяця. У його завдання входять: зміна інтенсивності прихильності, встановлення психологічної та просторової дистанції від генетичних сімей, набуття досвіду організації повсякденного сімейного життя, налагодження інтимності та спочатку узгодження сімейних ролей

4) Етап молоді сім'ї. Рамки етапу: рішення про народження дитини - повернення дружини на роботу або відвід дитини до школи.

5) Зріла сім'я, тобто сім'я, яка виконує всі функції. Якщо на четвертому етапі сім'я поповнюється новими членами, то на п'ятому етапі вона поповнюється новими членами. У результаті змінилася роль батьків. Їх здатність задовольняти потреби дитини в турботі та безпеці має доповнюватися здібностями дитини, її освіченістю та організацією соціальних відносин. Цей

етап закінчується, коли дитина досягає часткової незалежності від батьківської родини.

6) Етап закінчується, коли діти досягають часткової незалежності батьківської сім'ї. Емоційне завдання сім'ї вважається вирішеним, коли психологічні впливи дитини і батьків один на одного збалансовані, а всі члени сім'ї умовно автономні.

7) Сім'я старшого віку. У цей етап створюються подружні стосунки, що надає новий зміст поняттю «сімейна функція» (приклад, виховна функція, що може виражатись у вихованні онуків) [64, с. 8-17].

У нашій країні найбільш відома періодизація Е.К. Васильєвої, вона виділяє 5 стадій життєвого циклу:

- I – зародження сім'ї з моменту укладання шлюбу до народження першої дитини;
- II – народження та виховання дітей. Цей етап закінчується початком трудової діяльності хоча б однієї дитини;
- III – закінчення виховної функції сім'ї. Включає період від початку трудової діяльності дитини до моменту, коли усі діти не потребують опіки батьків та живуть власним життям;
- IV – діти проживають з батьками та не мають власної сім'ї;
- V – чоловік або жінка, що проживають самі або з дітьми, які мають власні сім'ї.

Отже, у розділі визначили сім'ю, як малу соціальну групу, розглянули функції сім'ї з кількох точок зору, проаналізували структуру сім'ї, як соціального інституту, як малу групу, і за рівнем формалізації, і навіть вивчили динаміку розвитку сім'ї.

1.2. Проблеми взаємовідносин підлітків з батьками

Основною проблемою, що виникає у підлітків – проблема взаємин з батьками. У підлітковому віці дитина втрачає дитячу залежність і переходить

до відносин, які заснованих на взаємній довірі, повазі і відносному, але неухильно зростаючому рівні рівності. У більшості сімей цей процес є болючим і сприймається як «нездорова» поведінка.

Підлітковий вік – час випробування для всіх членів сім'ї на соціальну, особисту та сімейну зрілість. Він протікає з кризами та конфліктами. У цей період всі приховані протиріччя стають очевидними [7, с. 1-27].

Так починається сепарація підлітка від батьків, протистояння їх поглядам на життя. Дитина може стати грубою, різкою, критикувати батьків та інших дорослих.

Раніше близькі мало помічали в дитині, вірили в непогрішність свого авторитету, а тепер їх умовно скинуто із п'єдесталу. Це відбувається тому, що в очах підлітка мати та батько залишаються джерелом душевного тепла, без якого вона відчуває себе неспокійно. Батьки – це авторитет, який контролює покарання та винагороди, і приклади для наслідування, що втілюють найкращі людські якості, і є старшим друзями, якому можна довірити все, але пізніше ці функції змінюються місцями.

У зв'язку з цим навіть у благополучних сім'ях існує певна складність спілкування з дітьми старшого підліткового віку. Більше того, складність зростає ще й тому, що батьки часто не розуміють, що спілкування з дорослими підлітками потрібно будувати інакше, ніж з молодшими. Батьки не завжди розрізняють, що слід заборонити, а що дозволено підліткам. Все це може створити дуже непросту ситуацію у виховному процесі і рівні близькості у сім'ї в цілому.

Залежно від ситуації, що склалася в них, всі сім'ї можна розділити на п'ять груп:

- 1) Сім'ї, які мають дуже тісні, дружні стосунки між батьками та дітьми. Така атмосфера сприятлива для всіх членів сім'ї, оскільки батьки можуть впливати на ті сторони життя сина чи дочки, які лише підозрюються у інших сім'ях. У таких сім'ях батьки прислухаються до думки дітей у питаннях сучасної музики, моди і т.д. А діти – на думку родичів в інших, більш значущих

питаннях. Підлітки, які виховуються в таких сім'ях, як правило, активні, дружні та незалежні.

2) Сім'ї, де панує доброзичлива атмосфера. Батьки стежать за розвитком дітей, цікавляться їх життям, намагаються впливати на власні культурні інтереси. У цих сім'ях є конфлікти, але вони відкриті і негайно вирішуються. Від батьків нічого не приховують, їм довіряють. У таких сім'ях існує певна дистанція між старшими та молодшими. Діти зазвичай ростуть чемними, доброзичливими, гнучкими та слухняними. Вони рідко проголошують свою незалежність [11, с. 664-670].

3) Велика група сімей, де батьки приділяють достатньо уваги вихованню дітей, їхньому способу життя, але цим і обмежуються. Ці діти мають все необхідне життя: одяг, аудіо-, відеотехніку і т.д. Діти в таких сім'ях мають окрему кімнату, але наприклад, є дорогі меблі, які розставлені суворо за правилами і немає можливості їх перемістити. Також заборонено створювати бруд у приміщенні. Батьки нехтують захопленнями дітей, і це створює певний бар'єр між ними. Девіз таких батьків: «Не гірше за інших». Очевидно, що між батьками та дітьми є зіткнення конфлікту. Фінансове забезпечення не завжди задовольняє потреби старших підлітків, батьки просто не вважають багато з цих прохань гідним уваги.

4) Є сім'ї, де за дитиною спостерігають, не довіряють, застосовують фізичне насилля. У таких сім'ях завжди виникає конфлікт між дорослими дітьми та батьками, іноді він приховується, періодично прориваючись. У підлітків із таких сім'ях спостерігається стійка ворожість до батьків, недовіра до дорослих загалом, труднощі у спілкуванні з однолітками, з навколишнім світом.

5) Обстановка в сім'ях критична. Між дітьми та батьками існують ненормальні стосунки. Атмосфера напружена, асоціальна, у таких сім'ях один або обоє батьків мають різні види залежностей. Вплив такої сім'ї згубний – він є причиною багатьох злочинів у підлітковому віці.

З вищесказаного можна зробити висновок, що становище підлітка в сім'ї багато в чому визначається атмосферою, що панує в ній. Якщо підліток відчуває любов батьків, вони уважні до нього/неї, але не нав'язливі, то цей важкий період дорослішання швидше за все, пройде для дитини, спокійно, без зривів. І навпаки, якщо підліток відчуває покинутість, непотрібність, то виникає черствість, егоїзм, агресія по відношенню до інших.

Якщо складність у спілкуванні батьків і підлітками очевидна, то, швидше за все, це суперечність між бажанням дітей бути самостійними та бажанням батьків бачити їх слухняними та залежними, як у дитинстві. Однак це лише видима частина розвитку особистості підлітка. Дійсно, у підлітковому віці між батьками та дітьми загострюються конфлікти «покоління», пов'язані з віковою дистанцією [16, с. 1591-1594].

Ті проблеми, які хвилюють підлітка, для батьків не є серйозними, адже вони вже їх подолали і забули. Молодість здається їм безхмарною та безпроблемною, тобто ідеальним часом, в якому все просто і легко. І що важливо для батьків, про що вони хотіли б попередити своїх дітей, цим дітям байдуже.

Дорослі й діти також розходяться щодо того, з ким треба дружити, яку професію обрати, чи гарна сучасна музика, кіно, мода тощо. І це не випадково. Батьки та діти виростили за різних умов і часу. Вони дуже зайняті переживаннями своїх дітей – підлітків.

Діти грубіють, а батьки вірять, що «предки» – це люди, у яких все за плечима. Їх дратують відсталі смаки батьків. А близькі дорослі стають «механізмом» для забезпечення потреб та обмеження свободи.

В результаті контакт і повага втрачаються. Будуються барикади та відбуваються революційні дії, що для всіх є не зручним. Батьки часто роблять перший крок до примирення. Вони мудріші, в них більше досвіду спілкування. Дорослим завжди слід пам'ятати, що підлітки хочуть бачити в своїх батьках друзів, які допоможуть вирішити проблеми самосвідомості та самовизначення.

Самому зробити це не вийде, є відчуття безвиході та бракує інформації, як від нестачі розуміння та співчуття [17, с. 363-382].

Більш того, молодим людям часто легше поговорити про проблеми з дорослим, ніж з однолітком. Перед батьками легше показати безпорадність, слабкість, невпевненість. Якщо, звичайно, в сім'ї немає емоційної напруженості. Якщо ця напруга існує, конфліктів не уникнути.

Причина цих конфліктів у психології відома давно і неодноразово описується: це розвиток у підлітків почуття дорослості, їх прагнення самостійності та незалежності. У цьому прагненні своєрідно поєднуються два прагнення.

По-перше, це просто «порожнє» утвердження свого права на певну рівність з дорослими.

По-друге, про зміст, який визначає цей рівний статус: заняття, час, який слід відвести на певні справи та час приходу додому, вибору друзів, телефонних розмов, виконання домашніх обов'язків тощо.

Зазвичай батьки вважають, що тільки вони відчувають ці розбіжності, а для підлітка все, як «вода з гусака». Але це не так. Хоча звернення до психолога з цього приводу між дітьми і найчастіше йде від батьків, розмови з підлітками переконують їх, що вони сильно переживають конфронтацію, побутові сварки тощо.

Але ці скарги, з незначними змінами повторювалися протягом багатьох років. Різниця лише в деталях – раніше скаржилися, що підліток цілий день слухає «Бітлс» або «Машину часу», а сьогодні – ці колишні підлітки, які стали батьками – на захоплення сина «рейвів», «трешем» чи якимось ще стилем сучасної музики.

Але все ж таки основні скарги сьогодні, як і вчора, – це взаємні претензії підлітків про нерозуміння, небажання і нездатність зрозуміти один одного.

У той же час психологічні дослідження показують, що ці скарги та претензії багато в чому цілком справедливі.

Цікаві дані наводяться у дослідженні Г.А. Цукермана, – «підліткам пропонувалася низка висловлювань про психологію дітей цього віку. Вони повинні були оцінити, наскільки вони правдиві» [19, с. 1165-1167].

«Підлітки – народжені бунтарі. Вони хочуть, щоб світ був їхнім власним: справедливішим і гіднішим. Вони протистоять будь-якому насильству, протистоять будь-якій несправедливості, намагаються наполягати на тому, що їхні «учні вважаються непогрішними, а їхні батьки – несправжні».

Те саме стосується твердження: «Підліткам не вистачає поваги дорослих. Вони хочуть більш рівних стосунків з дорослими», а «підлітки часто конфліктують з батьками. Вдома час від часу спалахують суперечки і дратівливість».

Але і дорослі, і самі підлітки, як правило, погоджуються, що підлітки – це люди, які хочуть прав дорослих, а не обов'язків. Принаймні, як кажуть «Підлітки – безвідповідальні створіння. Вони хочуть мати всі права (як дорослі) і ніякої відповідальності (як діти)», і всі вважають, що це справедливо.

Хоча підлітки та батьки мають різні погляди на причини та прояви конфлікту, насправді в психологічній літературі майже 100 років тому його називали «підлітковим розладом». Однак підлітки та дорослі розуміють цей «опір» як боротьбу за права, а не як обов'язки дорослих.

Різний світогляд і нездатність підлітків пояснити певні речі дорослим часто змушують підлітків брехати. Саме тому, що сам юнак досі не розумів справжніх мотивів своїх дій, він відчував, що його дії були за своєю суттю правильними, але він німів і пояснював іншим. Так, до речі, емоційні сплески, раптова ізоляція, відсторонення у відповідь на прохання пояснити причини своєї поведінки.

Сьогодні це не менш поширена брехня, ніж страх покарання. Підліткова брехня часто є наслідком суперечливих очікувань однолітків учнів із очікуваннями дорослих. Як ми всі знаємо, однолітки дуже важливі для підлітків. Подобається це батькам чи ні □ З віком однолітки починають відігравати все більш важливу роль у житті людини. Підлітки та дорослі теж

розуміють це по-різному. Дружба – їх головна риса в житті – згодні з більшістю підлітків, але дуже мало дорослих. Твердження про те, що «підлітки постійно думають про те, що про них думають інші», вважають справедливими обидві сторони. Натомість «підлітки приймають погляди та дії своєї компанії; «не всі соромляться себе», з чим підлітки дуже неохоче погоджуються, але майже всі дорослі вважають їх лояльними [59].

А робота психологів і психіатрів показала, що ті, хто в підлітковому віці не має друзів і спілкується переважно з дорослими, часто відчувають труднощі у взаєминах з людьми, не тільки особистих, а й ділових, у підлітковому та дорослому віці. Неврози, розлади поведінки та злочинні тенденції також поширені у людей, які відчувають проблеми з однолітками в дитинстві та підлітковому віці. Навіть через 11 років гарне спілкування з однолітками є важливим для підтримки психічного здоров'я, навіть більше, ніж розумовий розвиток, успішність у навчанні та стосунки з вчителями за той же період.

Тому така згубна перемога в сутичці з подругою-підлітком, як би продумано вона не просила. Якщо говорити про це сьогодні, то перемога в цій боротьбі призведе не тільки до втрати дуже важливого аспекту життя підлітка, не тільки до затяжного конфлікту, а й до брехні, на яку часто скаржаться батьки.

Як однолітки, для підлітків дуже важливо відповідати їхнім очікуванням. Але така поведінка часто відрізняється від того, чого очікують або вимагають від нього дорослі. Щоб вирішити цей дуже серйозний і важкий для себе конфлікт, підліток поводить себе як однолітки, але боїться покарання, або (частіше) не хоче драгувати дорослих, або (частіше) уникає нудних розмов, він обдурив батьків. І часто знайшли компроміс, щоб обдурити їх та інших, що на поверхню створювало враження «патологічної брехні», тому що створюється враження, що підлітки брешуть скрізь, постійно, а головне, безцільно [72].

У яскравішій формі заклик до рівності прав і «права бути батьком» проявляється як своєрідна ревності до дітей, які піклуються про дорослих — шопінгу, розваги, товаришування тощо. Ці скарги проявляються у

висловлюваннях дорослих, наприклад: «вона не витримала, коли я ходила по магазинах чи шила собі. Іноді я навіть приховувала від неї щось нове, але вона все одно дізналася і влаштувала. «скандал», «він думає, що йому слід розважитися, а нам байдуже» тощо. Це ствердження свого «права на дорослого», бути батьком, повністю поглиненим своєю дитиною, часто є джерелом конфлікту між підлітками та батьками. Від останніх часто можна чути скарги на те, що діти егоїсти, вони вважають, що у їхніх батьків більше не повинно бути власного життя тощо.

В їх основі лежить своєрідна підліткова ревності, яка поєднує в собі відстоювання своїх прав перед батьками, щоб вони, перш за все, залишалися батьками, зайнятими своєю дитиною, і водночас певні прерогативи свого віку. При цьому перевірка його права на захист і заступництво дорослої людини на те, що він і далі буде протегувати і захищати, як дитина, виявляється найбільш гострою і болючою.

Тому важливо обговорити ці питання з підлітками, важливо показати їм, що дорослі, в тому числі їхні батьки, мають право на власне життя, що вони мають права та обов'язки не лише по відношенню до дітей, а й до себе.

Описана ревності певною мірою загострюється у зв'язку зі своєрідною кризою у зовнішніх проявах любові, прихильності у підлітків і дорослих. Відомо, що діти, як і дорослі, досить відрізняються від відкритого вираження почуттів, обіймів, поцілунків, ласкавих слів, деякі вже досить рано починають чинити опір такому вираженню відносин. У підлітків явна відмова від таких форм вираження любові до батьків. Інших форм вираження прихильності у них немає. Батьки, зі свого боку, теж починають відчувати певну незручність, виражаючи свою любов до підлітка в старих формах і часто не знають, як це висловити по-іншому.

Таким чином, в обох відсутні засоби вираження гострої потреби, що саме по собі сприяє певній напругі. Але важливішим є інший наслідок – те, що інші починають сумніватися в любові один одного (чому значною мірою сприяють сварки та конфлікти з різних приводів) [13, с. 332-345].

У ситуаціях, коли позитивні почуття не мають адекватних засобів вираження і коли повсякденне життя сповнене вже згаданих конфліктів «дрібниць», бажання «випробувати» цю любов у формі «дитячих ревнощів», утвердивши своє виключне право на батьків залишається чи не єдиний шлях. Підліток виступає тут як дружина, яка сумнівається, чи любить її чоловік досі, не вірить його словам, не вміє перевіряти, а тому вередує.

Маленькі і великі конфлікти, сварки між підлітками і дорослими є постійними джерелами напруги, стреси - і того, і іншого. У сім'ї накопичується напруга, вона посилюється, розкручується, знайти вихід стає все важче. Відбувається те, що психологи когось називають «зачарованим психологічним колом», а когось – «колесом огляду». У повсякденному житті кажуть просто – «закріплений».

А це означає, що і батьки, і підлітки постійно напружені, роблять багато помилок, постійно зриваються. Виникає стрес дитячо-батьківських відносин як наслідок його хвороби, порушення. Перерахуємо основні пускові механізми цього стресу. По-перше, боротьба, в процесі якої має з'ясуватися, хто ж все-таки з нас головний і з чіткими думками та смаками все ж таки треба рахуватися в першу чергу. Іншими словами, боротьба самолюбства, боротьба за самоствердження, влада. По-друге, вічне питання про те, хто повідомлено кому назустріч йти і хто з ким зважати – діти з батьками або з батьками з дітьми. І нарешті, по-третє – взаємні звинувачення та закиди.

Підліткам потрібні не нудні нотації та набридливі повчання, а щирі, задушевні бесіди, корисна, ясна, глибоко продумана логічна аргументація, а головне організація правильного морального досвіду, який переконує у справедливості моральних норм і необхідності слідувати їм у повсякденному житті [12, с. 337-345].

Той факт, що по суті протягом усього підліткового віку потреба підлітків для того, щоб дорослі, особливо батьки, визнали їх рівноправними партнерами в спілкуванні, виявляється незадоволеною, породжує чисельні та різноманітні конфлікти підлітка з батьками. Особливо гостро це виявляється у старших

підліткових класах, учні яких мають велику потребу у спілкуванні зі дорослими «на рівних».

Дорослі, спостерігаючи дорослішання підлітка, найчастіше помічають у цьому лише його негативні боки: підліток став «неслухняним», «прихованим» тощо. і т.д. – і зовсім не помічають початку позитивного, нового. Одним із таких паростків є розвиток у підлітковому віці прагнення допомогти дорослим, підтримати, розділити їхнє горе чи радість.

Багато сучасних проблем, пов'язаних із вихованням підлітків, походять від того, що дорослі намагаються щось дати підлітку, не бажаючи, та й не вміючи, нічого взяти. Але тільки через реальні прояви доброти, співчуття, співпереживання ці важливі і такі дефіцитні сьогодні особисті якості можуть розвиватися.

Підлітковий вік – важкий період статевого дозрівання та психологічного дорослішання. У цей час у самосвідомості відбуваються значні зміни: з'являється почуття дорослості, відчуття себе дорослою людиною; воно стає центральним новоутворенням молодшого підліткового віку [8, с. 284-290].

Отже, для підлітка характерна конфліктність стосунків із батьками. Але, незважаючи на конфлікти, більшість підлітків все ж таки характеризують відносини в сім'ї як теплі, гнучкі, пов'язані з переживанням позитивних емоцій. Взагалі уявлення про серйозну конфліктність відносин між підлітками та батьками, мабуть, дуже перебільшені.

1.3. Прояв особистісних характеристик у підлітковому віці

Підлітковий вік – період онтогенезу, у традиційній класифікації від 10 до 19 років, що відповідає переходу від дитинства до юності [71]. У цей період на підлітка чекають внутрішньо-особистісні та міжособистісні конфлікти, розвиток «Я», становлення еґо-ідентичності, розвиток самосвідомості та емоційно-вольової сфери, формування ціннісних орієнтацій, спілкування з однолітками.

Підлітковий вік – це віковий період з 10 до 19 років (за визначенням Організації Об'єднаних Націй).

Це час швидких фізичних, психологічних і соціальних змін для дитини і час, коли вона потребує мудрої та виваженої підтримки батьків, а також свободи приймати рішення та висловлювати свої погляди та переконання.

Відповідно до класифікації ООН «підлітковий вік поділяють на:

- Початок 10 років і закінчення молодшого підліткового віку у 12 років;
- Початок 13 років і закінчення середнього підліткового віку у 17 років;
- Початок 17 років і закінчення старшого підліткового віку або початок юності у 19 років» [6].

Вибірка нашого дослідження стосується саме старшого підлітково віку або юності саме від 17-19 років, відповідно кожного етапу існують певні психологічні особливості.

Для підлітків характерні чотири психологічні реакції, які визначають поведінку підлітків:

1) Емансипація від впливу дорослих

Головним новоутворенням цього віку є відчуття дорослості, що впливає на формування зрілості у підлітковому віці. Підлітки мають сильне бажання, аби їх сприймали як дорослих. Наприклад, у цьому віці їм важливо експериментувати з зачісками і волоссям, обирати власний одяг, який до вподоби, спосіб проведення дозвілля, майбутню спеціальність тощо [6].

Період отримання незалежності від дорослих/батьків дуже важливий для підліткового віку процес. Підлітки відчуваючи дорослість вірять, що можуть зробити все прямо зараз спробувати сигарети, алкоголь, спілкуватися лайливими словами тощо. Коли підлітки розуміють, що «бути дорослим» – це не про шкідливі звички, а про перспективу та особисту відповідальність.

2) Спілкування з однолітками

У супереч усі обставинам спілкування з батьками у підлітка існує сильна потреба у спілкуванні з однолітками. Це період формування нових утворень «Ми–концепції», яка іноді стає сильно значимою у житті підлітка: «Ми–свої, вони–чужі». Діти створюють маленькі групки. Спочатку вони склалися з одностатевих членів груп, пізніше об'єдналися в більші компанії; пізніше з'являється парний поділ, тож компанії почали складатися лише з взаємопов'язаних пар. Власні цінності підлітка стають груповими або спільними.

3) Поведінкові реакції, пов'язані з формуванням статевого потягу

Підлітковий вік – стрімкий етап статевого дозрівання і формування статевого потягу (лібідо). Тема пов'язана з розвитком сексуальних стосунків та взаємодії стає ключовою у цей період. Формується активно статево дозрівання разом з швидкістю формування гормонів (гормонального сплеску).

Лібідо формується при таких важливих етапах у підлітковому віці:

– стадія платонічного кохання – у віці 10-12 років підлітки відчують, що їм значно легше будувати спілкування з протилежною статтю, усвідомлюється власна симпатія чи антипатія до партнера, усвідомлення «я подобаюсь йому/їй». У цей період виникає перша симпатія, відчуття закоханості з платонічним характером.

– стадія еротичного потягу – у дівчат триває, відповідно гормональному розвитку від 12 до 17 (20) років, а у хлопців – з 13(14) до 15(16) років. Такий етап є ключовим у формуванні важливо тактильного контакту з протилежною статтю, що має еротичні характеристики: важливим є дотик об'єкта закоханості, обійми, поцілунки та прогулянки «під ручку». Вступаючи в стадію статевого (фізичного) потягу, у хлопчиків ця стадія формується трохи пізніше, але закінчується швидше, ніж у дівчаток. Еротична стадія для дівчат довше пролонгована, ніж у хлопців. Перехід до статевого акту зазвичай відбувається, зазвичай, як початок стадії еротичного потягу.

– стадія сексуального (фізичного) потягу – реалізація формується безпосередньо вже через фізичний контакт (статевий акт).

4) Хобі-реакції

У підлітковому віці виникають динамічні прояви, у вигляді нових хобі, які можуть бути нестабільними, але пр. цьому відіграють важливу роль у житті підлітка. Підлітки активно включені у діалог зі старшими і чекають прийняття їх думки дорослими та щоб їх думку поважали. Характерними ознаками підліткового віку є прагнення до ризику та, так званий, «комплекс невразливості» (або «комплекс супермена/супервумен») [3, с. 679-692].

У підлітків активно розвивається лімбічна система і префронтальна кора. Під дією гормонів у підлітків активно включається в роботу лімбічна система, що спрямована на активність підлітка. При цьому підліток є досить імпульсивним, здійснює пошуки нових вражень та відчуттів, підлітки ризикують та думають, що все що завгодно може трапитись з ким завгодно, але не з ним/нею. Ризикована поведінка підлітків несе свої наслідки, які він/вона усвідомлюють, але сигнали від лімбічної системи можуть бути набагато сильнішими, ніж навички самоконтролю (префронтальна кора), які не використовувались у житті підлітка.

Категорична заборона ризикованої поведінки часто призводить до того, що підлітки краще приховують свої уподобання.

Саме тому батьки з раннього віку намагаються прищепити дитині нові захоплення, у підлітковому віці – якомога більше спілкуватися, проводити час разом, усвідомлювати нові захоплення дитини та разом з нею:

- 1) обговорювати різні варіації ризиків, які існують у сучасному житті та безпеці (як знизити ймовірність травмування у житті);
- 2) правило зупинки, як вчасно це зробити;
- 3) допомогти розвинути навички самоконтролю власної поведінки [64, с. 8-17].

Для підлітків надзвичайно важливо стає особистістю, усвідомити і розвивати свою унікальність, проте це не зовсім можливо, тому що хлопець ще не здатний об'єктивно оцінювати себе, пред'являти себе світові як повноцінна особистість. У цей час сімейні відносини зазнають змін, що виявляються в

негативізм, відчуженості – це і є початок пошуку свого власного та унікального «Я».

Підлітки прагнуть переосмислити, відчутти все те, що тепер їх цікавить, виникає потреба пізнати себе (ідентифікація з власним «Я»). У підлітковому віці надзвичайно великий діапазон почуттів, чутливості, переживань. Прагнення досягти мети за всяку ціну, часом, не в змозі зупинити ніхто: цієї миті для нього не існує страху перед небезпекою, підліток схильний до ризику, необдуманих вчинків, які можуть загрожувати його життю. Підліток іде у стан психологічної кризи, відкривши свою недосконалість у вигляді аналізу себе та інших. Для нього це важке випробування, через власні душевні муки проходить ідентифікація себе з іншими, так криза юності збагачує знаннями про себе, однолітках, взаєминах людей, що допомагають відстоювати своє право бути особистістю [10, с. 34-45].

Будь-який вік починається із зміни соціальної ситуації розвитку. Підліток вже не дитина, але ще й не дорослий, хоч дуже бажає їм стати. Негласною метою підліткового віку є звільнення від батьківського контролю та опіки, набуття незалежності. У цьому віці відбувається переоцінка існуючого раніше звичного світу, самовизначення, встановлюються рамки та способи поведінки. З'являється відчуження, розлад відносин із сім'єю й у значних областях.

Основні особливості старших підлітків: підвищена, в порівнянні з іншими віками, значимість тісних емоційних контактів та інтенсивна соціалізація, що змінює характерне для підлітків протиставлення себе дорослому суспільству, активний пошук друзів і однодумців, відведення багато часу довірчому та емоційному спілкуванню, швидка зміна симпатій однолітками [71]. Підлітковий вік сенситивний на формування цінностей, моральності, відносини та сприйняття навколишнього світу.

Підлітковий вік – вік, що відноситься до перехідного та критичного періоду онтогенезу, основою якого є зміна соціальної ситуації розвитку: прагненням долучитися до світу дорослих, орієнтацією поведінки на норми та цінності цього світу [4].

Підліток починає виявляти інтерес до себе як до особистості, до своїх можливостей та здібностей. Статеве дозрівання істотно впливає на роботу внутрішніх органів, з'являється статевий потяг та пов'язані з ним переживання. Почуття дорослості, що виникло, виражається в прагненні стати повноправним членом суспільства, бажанні виставити свою самостійність і «дорослість», домогтися поваги з боку старших. Переоцінка своїх можливостей може призвести до уразливості, болючого самолюбства, критичності стосовно дорослих [72].

Соціальна ситуація розвитку визначає перехідність та кризовість підліткового віку.

У підлітковому віці відбувається зміна провідної діяльності: спілкування з однолітками (за Д.Б. Ельконіним), вчення (за Л.І. Божовичем), суспільно-корисна праця (за Д.І. Фельдштейном).

У підлітковому віці у багатьох випадках життя продовжується в умовах сім'ї, школи. Сама соціальна ситуація розвитку утворює нові ціннісні орієнтації у свідомості підлітка, шляхом інтенсивної рефлексії на себе, інших і суспільства загалом і відбуваються зрушення у шкалі цінностей – усе висвітлюється проекцією рефлексії і насамперед це сім'я та близькі. Якщо сім'я з високою відповідальністю та рефлексією розуміють, що дитина подорослішала, ставиться з повагою до її почуття дорослості, самоповаги, є ймовірність благополучного розвитку юнака, її ціннісні орієнтації у такі випадки спрямовані на розуміння та засвоєння різноманіття дійсності, духовний розвиток.

Сім'я відчужена, авторитарна або ж з потуранням негативно впливають на тенденції розвитку в підлітковому віці, зокрема на способи взаємовідносини з іншими людьми, внаслідок чого можуть проявитися відчужені форми поведінки, нігілізм, агресивні реакції, пасивний стиль поведінки, комплекс власної неповноцінності основу схильності до ризику. Яким би не був мікроклімат сім'ї, відносини та потреба в сім'ї важливі в підлітковому віці, проте, взаємини з однолітками стають основою внутрішнього інтересу

підлітків [63, с. 3-6]. Через спілкування досягаються різні норми взаємовідносин, розвивається рефлексія своїх та чужих вчинків, розширюються межі знань, демонструються освоєні способи розумової діяльності.

У підлітковому віці за допомогою рефлексії відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості. Підліток тепер може займатися рефлексією своїх характерологічних особливостей. Освіта та виховання, яке отримав підліток у дитинстві, зумовлюють багатство рефлексії. Якби асоціації не прийшли б підлітку на думку, він незмінно проідентифікує себе із самим собою, повернеться до самого себе, до свого власного «Я».

Рефлексія викликає почуття захоплення собою та підвищує самооцінку. Підлітку стає страшно опуститися у власних очах, через це може почати боятися спілкування коїться з іншими, унаслідок чого може розвиватися сором'язливість [15, с. 688-696]. Особливого значення має зовнішність, оскільки саме їй підліток приділяє особливе значення. Відповідність зачіски, манері одягатися за канонами референтної групи загальна ідентифікація, що створює відчуття захищеності, що поєднує підлітків у «Ми».

У підлітковому віці людина прагне зрозуміти себе як такого: дає оцінки своїм перевагам і недолікам, відкрито вихваляє себе і свої потенціал. Підліткам не потрібна анонімність, їм потрібно заявити про себе, їм потрібне прийняття їх такими, якими вони є. З одного боку – це виклик суспільству, з іншого – нормальна ідентифікація з власним «Я» [4].

У підлітковому віці зі значною швидкістю відбуваються зміни, пов'язані зі зростанням організму. Багато підлітків у цей період починають нервувати, звинувачувати себе в неспроможності. Багато підлітків у цей час пробують «з цікавості», потрапивши в «погану компанію» наркотики та алкоголь. Підлітки з великою цікавістю ставляться до сексуальних стосунків. Ті, у кого слабо розвинене почуття відповідальності за себе та іншого, готові вступити в сексуальні контакти з представниками протилежної чи своєї статі. Перші сексуальні враження можуть вплинути на психіку. Все це негативно

відбивається на психіці, що може призвести до втрати самоідентичності, викидаючи в стан кризи, що гостро переживається.

У підлітковий період відбувається зміна соціального статусу, виникають нові взаємини із дорослими та однолітками. Розбіжність колишніх уявлень себе з реальним чином, втрата ідентичності із собою основний зміст підліткових переживань.

Не всякий підліток проходить настільки тяжкі прояви підліткової кризи. А ті, хто проходить, найчастіше вибираються з нього самотійно [4].

Підліток здатний засвоєння норм людських взаємин вже у складнішій діяльності. Намагаючись зайняти значне місце у суспільстві, утвердити свою соціальну позицію, він прагнути проявити себе у новій сфері, самоствердитися. Тому підлітки активізують інтимно-особистісне та стихійно-групове спілкування.

Д.І. Фельдштейн підкреслював, – «що формування мотиваційно-потребуючої сфери особистості підлітка потребує розширення всіх форм спілкування, яке може здійснюватися лише на рівні «я» і «ти». А типом діяльності, що забезпечує розвиток взаємовідносин підлітків, є діяльність, що соціально схвалюється і визнана» [60, с. 25-30].

Діяльність, що забезпечує найбільш інтенсивний розвиток активності підлітка, має відповідати його потребам у самоствердженні, створювати умови розгортання певних форм відносин. Соціально визнана і схвалена діяльність виступає умовою та засобом підготовки підлітків до вищих форм цієї діяльності дорослих, являючи собою новий рівень розвитку дитини щодо засвоєння мотивів, цілей діяльності, норм людських взаємин.

Таким чином, просоціальна діяльність обумовлює зміни у психологічних особливостях підлітка, розширюючи спілкування в системі «я та суспільство» [20, с. 249-263].

Л.С. Виготський вважав, – «що у підлітка почуття дорослості і є центральне і специфічне новоутворення самосвідомості. Це якийсь структурний центр особистості, який тепер виражає ставлення підлітка до себе, іншим

людям, до світу, визначає його життєву позицію, емоційне реагування, прагнення, переживання та цілі» [6].

До кінця підліткового віку уявлення про себе систематизуються, стабілізуються та утворюють цілісну систему «Я-концепцію». «Я-концепція» щодо стійка, більш-менш усвідомлена, переживана як унікальна система уявлень індивіда про себе, основі якої він будує взаємодію Космосу з іншими людьми і належить себе [58, с. 1-8].

Великий пласт «Я-концепції» утворює реальне Я. Це уявлення про власну зовнішність, привабливість, здібності, розум, про силу характеру, товариськість, доброту та інші якості.

Крім «Я-реального», «Я» концепція включає «Я-ідеальне». При цьому ідеальне «Я» може сильно відрізнятись від реального. У такі випадки може виявлятися впертість, уразливість, агресивність. Ідеальний образ, що здається досяжним, спонукає до самовиховання. Тоді підлітки прагнуть розвивати у собі ці якості.

К. Рігел відзначав, – «що в цьому віці розвивається діалектичне мислення, головна властивість якого - інтеграція суджень, що суперечать один одному. Придбання нових соціальних ролей, розширення соціального оточення, стимулює у юнаків розвиток власної позиції, набуває нового досвіду, стають гнучкішими за установку і когнітивні схеми, складається індивідуальний стиль життя. Все це допомагає визначити та встановити комфортну для людини взаємодію з середовищем» [6].

А. Адлер одним із перших розглядав життєвий стиль, – «як визначальний та систематизуючий досвід людини. Так, формуючи свій власний стиль життя, юнак стає творцем своєї особистості, виявляє своє Творче «Я», визначає мету життя та засоби її досягнення, що у свою чергу наділяє особистість унікальністю, свідомістю та можливістю керувати своєю долею» [49, с. 3-8].

Ідея Творчого «Я» А. Адлера перегукується з переконаннями К. Роджерса, який наголошує на, – «відкритості людини новому досвіду, творчому підходу в ситуація усвідомлення, необхідних для особистісного

зростання» [6]. Однак, на відміну від А. Адлера, К. Роджерс наполягає на важливості сьогодення, усвідомленості цінності кожного моменту свого життя.

Центральне психічне новоутворення – самовизначення. С.Ю. Головін у своєму словнику визначав, – «самовизначення як свідомий акт виявлення та затвердження власної позиції у проблемних ситуаціях, особливі форми якого – колективне самовизначення та професійне самовизначення. Професійне самовизначення є ще й центральним завданням для цього вікового етапу» [9].

Особистісна освіта для цього вікового етапу – ідентичність, що розвивається протягом усього життя відповідно до індивідуальних та соціальних змін, індивідуального досвіду, криз особистості. Ідентичність є компонентом самосвідомості, згідно з Е. Еріксоном, яка відповідає почуттю повноцінності, причетності до світу та іншим людям, почуттям набуття та управління власним «Я». Елементи ідентичності: особистісна та соціальна ідентичність [69].

Якщо особиста ідентичність – самототожність, цілісність і унікальність особистості, що проходить через знаходження подібних якостей зі значущими людьми і диференціацію з ними, що базується на здібностях, потребах, цілях, цінностях і переконаннях особистості, то соціальна ідентичність – схоже його. Прояви соціальної ідентичності можна простежити у багатьох сферах життя: цивільного, професійного, релігійного, етнічного, сімейного.

Е. Еріксон ввів поняття «психосоціального мораторію», який позначає, – «відрізок життя між підлітковим та дорослим віком. Психосоціальний мораторій можна простежити практично у кожному сучасному суспільстві, наприклад, ступінь вищої освіти дає можливість у юнацькому віці спробувати себе у різних соціальних, професійних ролях, здійснити вибір» [66].

Так само Еріксон наголошував на, – «необхідності інтеграції внутрішнього досвіду та якості особистості, які людина відкриває для себе в процесі взаємодії з соціумом. Так особистісна і соціальна ідентичність тісно переплітаються між собою та обумовлюють одне одного. Криза ідентичності в

юнацькому віці найчастіше буває пов'язана зі складністю вибору професійної діяльності, продовженням освіти» [38].

Є.А. Клімов, що спеціалізується на психології праці, виділив вісім основних причин, з яких у юнацькому віці відбувається вибір майбутньої професії:

- 1) думка сім'ї та старших;
- 2) думка однолітків;
- 3) позиція педагогічного колективу (класного керівника, вчителів);
- 4) особисте ставлення, професійні погляди, плани життя;
- 5) здібності, їх виразність та прояв;
- 6) домагання громадське визнання;
- 7) поінформованість про професійну діяльність;
- 8) схильність.

Також вибір професії впливають і суб'єктивні чинники: спрямованість особистості, захоплення, інтереси. Багато фахівців виділяють рівень інтелекту, говорячи про існування критичних параметрів інтелекту для вибору різноманітних професій, що залежить від активності суб'єкта та ступеня розвитку контрольно-оцінної сфери. Ще один фактор – престижність та затребуваність професії, рівень соціально-економічного статусу [29].

Л.І. Катаєва та Т.А. Полозова говорили про професійне самовизначення як про процес становлення мотиваційно-сислової сфери, в якій успішна професійна діяльність – один із головних критеріїв щасливого та благополучного життя.

Саме самовизначення сприймається як єдність трьох суб'єктивно-особистісних форм життєдіяльності людини:

- 1) вибір особистісного трудового простору для реалізації ресурсів трудової активності;
- 2) вибір професії;
- 3) реалізацію трудової діяльності.

На думку на самовизначення впливають:

- соціальне становище сім'ї;
- матеріальне становище сім'ї;
- рівень освіти батьків;
- випадкові фактори підліткових та юнацьких захоплень [6].

Е. Роу говорить, – «про вплив дитячо-батьківських відносин на професійне становлення у юнацькому віці. Тільки зріла особистість може осмислено вибирати професію» [40].

А.П. Чернявська означає п'ять таких параметрів:

1) Автономність. Людина сама приймає рішення, відповідальність за скоєні дії приймає. При цьому така молода людина ініціативна, активна, орієнтована на успіх, має і набуває досвіду у вирішенні життєвих проблем, вміє приймати рішення, виходячи з своїх бажань і можливостей.

2) Інформованість про світ професій.

3) Вміння приймати рішення.

4) Грамотне планування своєї професійної діяльності.

5) Емоційно позитивне ставлення до ситуації вибору професії.

Криза самовизначення, що у затягуванні, відкладанні може бути пов'язані з відсутністю стійких інтересів чи незрілістю особистості. Раннє професійне самовизначення зазвичай має місце за несприятливих сімейних умов, низької успішності в школі, неусвідомленістю при виборі професії (фокус уваги спрямований при такому виборі на престижність професії). Б.С. Волков та Н.В. Волкова відзначають, що чим молодший вік професійного самовизначення, тим більша ймовірність, що вибір несамотійний, низький рівень вимог оптанту, образ «Я» нестійкий [39, с. 674-676].

Фази підліткової кризи:

– негативна або передкритична фаза, коли відбувається зміна старих звичок, стереотипів; кульмінаційна фаза (у підлітковому віці – це 13 років, хоча ця точка, звісно, досить умовна);

– посткритична фаза, тобто. період формування нового усвідомлення своєї особи, побудови нових міжособистісних відносин тощо.

Варіанти перебігу підліткової кризи:

– класичні симптоми практично будь-якої з криз дитячого віку: норовливість, впертість, негативізм, свавілля, недооцінка дорослих, негативне ставлення до їхніх вимог. Деякі психологи додають сюди також ревності до власності. Для підлітка вимога - не чіпати нічого в нього на столі, не входити до його кімнати, а головне – «не лізти йому в душу». Гостро відчувається переживання свого внутрішнього світу – ось та головна власність, яку оберігає підліток і ревниво захищає від інших;

– надмірне слухняність, залежність від старших чи сильних людей, повернення до старих інтересів, смаків, форм поведінки.

Окремо слід вказати на підліткову кризу, пов'язану з духовним зростанням і зміною психічного статусу.

З'являється рефлексія на внутрішній світ та глибока незадоволеність собою. Розбіжність колишніх уявлень про себе з сьогоdnішнім чином. Незадоволеність собою може бути настільки сильною, що з'являються нав'язливі стани: непереборні гнітючі думки про себе, сумніви, страхи.

Отже, головна особливість підлітка – це особистісна нестабільність. Багато підлітків через свій фізичний стан або зовнішність починають сильно нервувати і звинувачувати себе в неспроможності. Ці відчуття часто не усвідомлюються і формують напруженість, з якою підлітку важко впоратися. На такому фоні будь-які зовнішні проблеми сприймаються особливо трагічно.

1.4. Вплив типу виховання на процес становлення особистості у підлітковому віці

Сімейне виховання грає провідну роль у формуванні ціннісних орієнтацій підлітка. Важливо врахувати, що в суспільстві існує проблема варіативності ціннісних орієнтацій, що позначається на підходах до морального виховання дітей у сім'ї.

Так, Ф. Райс звертає увагу на наступний діапазон морального виховання підлітка у різних сім'ях:

- 1) батьки спираються на релігійні моральні норми;
- 2) батьки орієнтуються на традиції та національні, громадянські цінності;
- 3) батьки ґрунтуються на тенденціях сучасного суспільства, для якого характерні такі негативні явища, як агресія, культ грошей, сили та спритності [21].

З переконань і цінностей, що культивуються сім'єю, батьки прагнуть формування у підлітка тих якостей особистості, які, на їхню думку, допоможуть йому успішно пристосуватися до життя в соціумі.

Саме сім'я закладає фундамент моральної позиції підлітка завдяки сталості, тривалості, різноманітності, емоційній насиченості виховних впливів [22].

При взаємодії з батьками підліток долучається до моральних та моральних цінностей суспільства. Однак результати сімейної соціалізації підлітка не можуть бути успішними, якщо слово і справа батьків розходяться (наприклад, батько, що палить, який доводить сину, що курити погано). Батьки повинні розділяти ті ідеали, цінності та переконання, які прищеплюють підлітку [23]. Тільки в такому разі сімейне виховання сприяє формуванню фундаментальних ціннісних орієнтацій та моральних норм підлітка, необхідних для успішної соціалізації, а також визначальних його життєві принципи та переконання, цілі та способи їх досягнення.

У кожній сім'ї складається певна система виховання (мети, методи), які безпосередньо впливають на соціалізацію формується особистості. Традиційно виділяється чотири тактики сімейного виховання, а також чотири типи сімейних відносин, які їм відповідають, – це диктат, опіка, «невтручання» та співпраця [24]. Розглянемо вплив кожного з них на соціалізацію підлітка.

Регулярне придушення батьками ініціативи та почуття власної гідності у дитини свідчить про такий тип стосунків у сім'ї, як диктат. Виходячи з цілей виховання, батьки мають право пред'являти вимоги підлітку, але вплив на

нього за допомогою наказу та насильства зустрічає реакцію у відповідь – протест.

Тип сімейних взаємин, у якому батьки забезпечують задоволення всіх потреб дитини та повністю захищають її від проблем, отримав назву опіку. За таких дитячо-батьківських відносин завдання активного формування особистості підлітка втрачає провідну позицію. Ключовим питанням виховання стає повне задоволення потреб підлітка та недопущення його зіткнення із важкими життєвими ситуаціями.

Таким чином батьки перешкоджають підготовці підлітка до труднощів реального життя. Підліток з такої сім'ї не готовий до життя в колективі, він не формується як повноцінний член суспільства. У результаті, попри відмінність систем сімейних відносин, відбиток диктату і опіки на соціалізації підлітка майже однакове: підліток несамостійний, впевнений у собі, безініціативний, неспроможний побудувати нормальні стосунки з однолітками і дорослими [27].

Система дитячо-батьківських відносин, яка ґрунтується на визнанні розумності незалежного існування дітей та дорослих, визначається як невтручання. На думку В.А. Петровського і М.В. Польовий, «в основі даного типу сімейних відносин лежить пасивність батьків як вихователів, їхня емоційна холодність, байдужість, невміння і небажання вчитися батьківству» [28]. У цьому батьки не надають цілеспрямованого виховного на підлітка, але він, своєю чергою, не відчувається частиною сім'ї [29]. Цей тип виховання формує несамостійну, невпевнену у собі особистість, яка має навіть первинним соціальним досвідом. Підліток виявляється нездатним гармонійно влитися у соціум через відсутність виховного впливу.

Такий тип взаємовідносин у сім'ї, як співробітництво, передбачає міцний зв'язок батьків і дитини, побудовану на розумінні цілей та організації спільної діяльності, а також високих моральних цінностей. Співробітництво у сім'ї формує її як повноцінний колектив.

О.І. Запорожченко наголошує на характерних ознаках такої сім'ї: правильний розподіл повсякденних обов'язків між батьками та дітьми,

відповідне покладання відповідальності за успіхи чи невдачі при здійсненні спільної діяльності батьків та дітей, згуртованість як прояв ціннісно-орієнтаційної єдності [30]. Сім'я з таким типом взаємин, де батьки поважають думку підлітка, спілкуються з ним на рівних, залучають до корисної діяльності, здатна сформувати гармонійно розвинену, відповідальну, ініціативну особистість, яка зможе зайняти своє місце у суспільстві.

Проаналізувавши типи сімейних взаємовідносин та його впливом геть соціалізацію індивіда у підлітковому віці, можна дійти невтішного висновку, що у процес соціального становлення особистості підлітка сприятливий вплив має такий тип дитячо-батьківських взаємовідносин, як співробітництво. Що стосується сімей з такими типами взаємовідносин, як диктат, опіка і невтручання, то вони негативно впливають через те, що не формують (або не повною мірою формують) у підлітка ті якості особистості, моделі поведінки, які необхідні йому для входження в соціум.

Цілеспрямоване сімейне виховання передбачає управління процесом соціалізації, воно спрямовано залучення підлітка до соціуму. У зв'язку з цим велике значення має стиль сімейного виховання, з якого здійснюється вплив батьків на підлітка. Стиль сімейного виховання грає значної ролі у розвитку особистості підлітка, визначаючи результати його соціалізації.

Психологами виділяється три стилі сімейного виховання:

- демократичний (батьки враховують інтереси дитини – це стиль «згоди»);
- авторитарний (батьки нав'язують дитині власну думку – це стиль «придушення»);
- нехтуючий (дитина надана сама собі).

Розглянемо вплив даних стилів сімейного виховання результати соціалізації підлітка.

Демократичний стиль виховання характеризується, з одного боку, тим, що батьки дають дитині більше самостійності, а з іншого – що виявляють вимогливість. Батьки надають підлітку право виявляти самостійність у певних

ситуаціях, не ущемляють його права і свободи, у своїй стежать над виконанням ним низки обов'язків. За такого розумного поєднання методів виховання та доброзичливих відносин соціальне становлення особистості підлітка проходить без особливих проблем, переживань та конфліктів [31]. Сім'я, в якій виховання підлітка передбачає повагу до його гідності та свободи думки, слова, вибору у поєднанні з батьківським контролем та допомогою у важких життєвих ситуаціях, розвиває у підлітка активність та усвідомленість як фундамент, на якому будується його життєва позиція [32].

Авторитарний стиль сімейного виховання характеризується жорсткими методами виховного впливу, контролем всіх сфер життя дитини, вимогою беззаперечного підпорядкування наказам батьків без жодних пояснень. Підлітки, на яких у сім'ї був такий жорсткий вплив, часто стають замкнутими. За такого стилю виховання порушується система спілкування між батьками та дитиною. Підлітки можуть по-різному реагувати на подібне ставлення батьків – деякі йдуть на конфлікт, чинячи опір, проте найчастіше підлітки пристосовуються до стилю виховання, що веде до розвитку у них невпевненості у собі, боязні встановлення відносин у колективі, несамостійності.

На думку А.І. Купріянової, «висока вимогливість і контроль з боку батьків у поєднанні з відкидним ставленням до підлітка здатні ще більше посилити відносини між батьками і підлітком, що гарантує припинення спілкування між ними. Підлітки з сімей з таким стилем виховання страждають від нестачі батьківського кохання, ставляться до людей з недовірою, відчують труднощі у спілкуванні, за співпраці в колективі»[33].

Таким чином, сім'я, що реалізує авторитарний стиль виховання, негативно впливає на соціалізацію підлітка, тому що формує у нього ті якості особистості, які не сприяють успішному входженню підлітка в суспільство, а навпаки, ускладнюють його. Тут можуть бути дві крайності: 1) підліток стає носієм авторитарного методу взаємодії з людьми; 2) підліток демонструє принижену неадекватну пасивність, за якою стоїть висока невротизація та тривожність невпевненої в собі людини [34].

Сім'ї з стилем виховання характеризуються слабкою регламентацією поведінки дитини, відсутністю заборон і чітких правил, допомоги в складних ситуаціях з боку батьків. Дитина повинна виходячи з власного досвіду освоювати соціальну реальність [35]. Така сім'я забезпечує підлітку всездозволеність, що призводить до формування у підлітка таких якостей особистості, як егоїзм та конфліктність, що ускладнюють процес його соціалізації.

На думку, М.Н. Кожевникової та О.Н. Агафонові, – «у сім'ї з дозволеним стилем виховання підліток не розуміє закономірностей та особливостей відносин у колективі та в суспільстві. Це робить його неспроможним у реальних відносинах з оточуючими людьми» [36]. Тому батьки для підлітка повинні бути опорою та зразком відповідальної поведінки, на яку можна орієнтуватися.

Стиль сімейного виховання формує у підлітка певну модель поведінки у суспільстві, впливає на формування в нього умінь, якостей особистості, необхідні у тому, щоб бути повноцінним членом соціуму. Можна погодитися з позицією В.С. Іванової та А.А. Іконникової, які вважають, що «авторитарна поведінка батьків і насильницьке нав'язування йому своїх поглядів із жорсткою критикою на адресу його власних, так само як і політика «невтручання», ігнорування інтересів підлітка, повна відсутність зацікавленості для його життя формують слабку, несамоцінну, невпевнену у собі особистість, чим ускладнюють її соціалізацію». Тільки поєднання уваги, любові і турботи батьків у розумних межах охоче допомогти у важких ситуаціях стає основою формування повноцінної, здатної до життя в соціумі особистості [38].

Проте на сьогоднішній день існує проблема поширеності педагогічно неспроможних сімей, у яких за сприятливих умов формування відносин із підлітком відбувається неправильно, допускаються педагогічні помилки, що призводять до асоціальних явищ у свідомості та поведінці підлітка. Це негативно впливає на його соціалізацію. Педагогічні помилки, важка психологічна атмосфера в сім'ї можуть призвести до того, що сім'я перестане

бути для підлітка основним інститутом соціалізації, поступаючись іншим інститутам соціалізації, що грають несприятливу роль [39].

Щоб посилити позитивний і звести до мінімуму негативний вплив сім'ї на соціалізацію підлітка, Л.І. Маленкова пропонує батькам реалізовувати ряд внутрішньо-сімейних соціально-психологічних функцій:

- брати активну участь у житті сім'ї;
- знаходити час, щоб поговорити із підлітком;
- цікавитися проблемами підлітка та надавати допомогу у їх вирішенні;
- не «тиснути» на підлітка, надаючи можливість самому приймати рішення;
- поважати право підлітка на власну думку;
- ставитися до підлітка як до рівноправного партнера, який поки що має менший життєвий досвід [40].

Отже, проаналізувавши вплив сім'ї на соціалізацію підлітка, можна зробити висновок, що сім'я є соціальним інститутом, який надає вирішальний вплив на формування людини, що вступає в доросле життя, сім'я стає (або повинна ставати) першим будинком, в якому підліток отримує соціальний досвід, підтримку та допомогу, вчиться життя у суспільстві.

Висновки до першого розділу

Підлітковий вік – це фаза дозрівання: це перехідний період фізичного та психологічного розвитку людини між дитинством та дорослим життям, культурна мета якого передбачає підготовку до дорослого життя.

Біологічно, юність характеризується початком статевого дозрівання із змінами у статевих органах. Також змінюється зростання, вага, м'язова маса. Відбуваються серйозні зміни у головному мозку, його «дозрівання».

Підлітковий вік також характеризується поліпшеннями в абстрактному мисленні, пізнанні, логічних міркуваннях.

У дорослішанні дитина проходить певні етапи, під час яких змінюється не лише зовнішність та функціонування організму, а й мислення, емоції та поведінка дитини. Приблизно в 10-12 років діти вступають у ранній етап підліткового періоду, і поступово, паралельно із зовнішніми тілесними змінами починаються певні зрушення щодо спілкування, деякі специфічні риси, притаманні психології підліткового віку. Сам підліток розуміє, він дорослішає, про що досить яскраво йому говорить відображення в дзеркалі, але при цьому його думки та відчуття, інтереси та поведінка ще багато в чому дитячі. Такий дисонанс приносить багато складнощів і йому самому, та його родичам, яким потрібно також перебудовуватись на інше ставлення до дитини. Потім настає період своєрідного переходу – у 13-17 років, коли практично доросле тіло вкрай дисонує з «дитячою» головою та ще не остаточно зрілим мисленням. Завершальним етапом стає старша підліткова група - юнацтво, після 17-19 років, коли утворюється вже майже доросла людина.

При цьому існують характерні особливості підліткового віку, які обумовлені певними психологічними реакціями, такими як: а) емансипація від впливу дорослих; б) спілкування з однолітками; в) поведінкові реакції, пов'язані з формуванням статевого потягу; г) хобі-рекції.

Підлітковий вік також включає особливості кризового періоду життя дітей, де виникає більший виплиск емоційних проявів, ніж у інші періоди. Найголовніші кризові періоди у підлітковому віці: а) «криза Я-сам/а» (12-13 років, схожа з кризою 3 років) – у соціальному сенсі, симптомом є негативізм до інших, важливе новоутворення – самоконтроль, внутрішній план дій; б) криза 15-17 років, відповідальність за свій вибір перед собою та дорослими, страх нового, новоутвореннями – самоусвідомлення та самовизначення (професійне й особистісне).

У процесі сімейного виховання відбувається формування у підлітка таких якостей особистості, умінь, цінностей, переконань, моральних та моральних

норм, моделей та звичок поведінки, без яких він не зможе почуватися повноцінним членом суспільства, які мають допомогти підлітку визначити життєві цілі, пріоритети, виробити власну стратегію поведінки, спілкування, взаємодії у суспільстві. Вирішальний вплив на результат соціального становлення особистості підлітка має стиль сімейного виховання, а також тип дитячо-батьківських відносин, проте не можна применшувати значення такого аспекту, як склад сім'ї.

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ ТИПІВ ВИХОВАННЯ З ОСОБИСТІСНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Методичне забезпечення вивчення типу виховання у підлітковому віці

Відповідно окресленої проблематики теми кваліфікаційної бакалаврської роботи, дослідження було проведене у три етапи. Перший етап – дослідження та аналіз відповідної літератури за даною темою роботи, другий – підбір діагностичного матеріалу та інтерпретація отриманих результатів дослідження та третій етап – аналіз отриманих результатів і розробка відповідних рекомендацій, щодо оптимізації, покращення емоційного стану та нормалізації типу реагування підлітків в залежності від їх типу виховання.

До діагностичних інструментів ввійшли: методика «Підлітки про батьків» Е. Шефера, методика «Самооцінки психічних станів» Г. Айзенка та методика «Взаємодія: батько-дитина» (ВБД) Марківської І.М., а також бесіда для визначення домінуючого типу виховання у сім'ї.

Методика «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR – скорочено «Підлітки про батьків») Е. Шефера (Додаток А) спрямована на дослідження установок, поведінку та методи виховання батьків, саме так як їх бачать діти у підлітковому віці. Дана методика була створена у 1965 році науковцем Є. Шафером основна ідея, якої полягає у тому, що виховний вплив батьків (який описують діти) можна охарактеризувати за допомогою трьох факторних змінних:

- прийняття – емоційне відкидання;
- психологічний контроль – психологічна автономія;
- прихований контроль – відкритий контроль [14].

При цьому прийняття сприймається, як – безумовно позитивне ставлення до дитини незалежно від вихідних очікувань самих батьків.

Емоційне відкидання розглядається як – негативне ставлення до дитини, відсутність до неї любові та поваги, що часом сприймається як ворожість. Поняття психологічного контролю пояснюється, як певний тиск і навмисне керівництво дітьми, а також ступінь вираженої послідовності у здійсненні виховних принципів.

З огляду на соціокультурні відмінності, чеські психологи переробили дану методику, насамперед, вони вважали, що важливим є перш за все, скорочення кількості шкал, так як факторний аналіз на чеській вибірці виділив три значущі фактори:

- позитивний інтерес – ворожість;
- директивність – автономія;
- непослідовність.

Ці чинники склали п'ять шкал і стали підґрунтям для сучасного варанту методики, яку було адаптовано під керівництвом Л.І. Вассермана. Поряд із використанням у клінічній психологічній практиці методика «Підлітки про батьків» використовувалася у великих психологічних дослідженнях для виявлення основного способу життя підлітків, також методика допомогла зафіксувати особливості сімейної ситуації підлітків [68].

Розрахунок за даною методикою відбувається на трьох загально прийнятних рівнях: низький рівень (0-2 бали); середній рівень (2-3 бали); високий рівень (4-5 балів).

За даною методикою можна відслідкувати домінуючий тип реагування з позиції підлітка на елементи виховної системи батьків, які патерни поведінки батьки використовують у виховному процесі.

За допомогою методики «Самооцінка психічних станів», розробленої і запропонованої Г.Ю. Айзенком, можна визначити як самостійно підлітки оцінюють власні прояви психічних станів. А саме такі, як: тривожність,

фрустрація, агресивність та ригідність. Ці стани є важливими елементами для визначення загальних адаптативних можливостей людини.

Автор методики – Г.Ю. Айзенк – англійський психолог, один з лідерів біологічного напрямку в психології, автор факторної теорії особистості. Тест може застосовуватись як в якості самостійної клініко-психологічної методики, так і у складі послідовних процедур у комплексі з іншими методиками такого ж спрямування [68].

Методика налічує 40 тверджень, які включають опис різних психічних станів. Якщо підліткам цей стан часто притаманний, ставиться 2 бала, якщо цей стан буває рідко, то ставиться 1 бал, якщо ж зовсім не підходить – 0 балів. Анкета складається із 4 блоків, кожен з яких відповідає певним станам: тривожності, фрустрації, агресивності, ригідності (Додаток Б).

Судження відібрані за результатами оцінки надійності та валідності. Тест належить до типу «олівець-папір» і допускає як групове, так і індивідуальне використання.

Для оцінки результатів необхідно підрахувати суму балів за кожен з чотирьох груп запитань. Час заповнення бланку не фіксується. Оцінка рівнів емоційних станів фіксується на трьох рівнях: низький (0-7); середній (8-14) та високий (15-20). Дана методика дозволяє констатувати рівень так званого сприйняття та реагування особистості на відповідні тригери в зв'язку з виховною моделлю у сім'ї.

Методика «Взаємодія: батько-дитина» (ВБД) Марківської І.М. призначена для визначення рівня взаємодії батьків з дітьми. Опитувальник дозволяє з'ясувати не лише оцінку однієї сторони – батьків, а й бачення взаємодії з іншого боку – з позиції дітей.

Методика є «дзеркальною» і містить дві паралельні форми: для батьків та для підлітків. Крім того, є два варіанти методики:

- 1) Варіант для підлітків та їх батьків;
- 2) Варіант для батьків для дітей дошкільного та шкільного віку [25].

Таким чином, методика має три форми: одну дитячу та дві дорослі, по 60 питань у кожній.

Текст методики включає 10 шкал – критеріїв оцінки взаємодії батьків із дітьми. На кожен шкалу варіанта опитувальника для підлітків припадає рівна кількість питань, крім двох, які виділяє більшість дослідників, і які можуть вважатися базовими у батьківсько-дитячих стосунках. Це шкали «автономія–контроль» та «відкидання–прийняття», в них увійшло по 10 тверджень, а в інші шкали – по 5 тверджень.

Інший варіант спрямований на старшу категорію, на дорослих, що також включає 60 питань та має аналогічну дитячому варіанту структуру.

При заповненні опитувальника батькам та дітям пропонується оцінити ступінь згоди з кожним твердженням за 5-бальною системою:

1 бал – зовсім не згоден, це твердження зовсім не підходить;

5 балів – цілком згоден, це твердження абсолютно підходить.

Варто зупинитись на означенні кожної зі шкал за даною методикою, що допоможе більш детально оцінити значимість кожної до теми нашого дослідження:

1 шкала: «невибагливість – вибагливість батьків» (Н-В). Показники за даною шкалою вказують рівень вибагливості батьків, який проявляється у взаємодії батьків з дитиною. Чим вище показання за цією шкалою, тим більш рівень вимогливості батьків, тим більше він очікує високого рівня відповідальності від дитини [37].

2 шкали: «м'якість – суворість батьків» (М-С). За показниками даної шкали, слід зазначити, що даний показник вказує наскільки один з батьків, може бути жорстоким та суворим по відношенню до дитини, що встановлюються у взаєминах між батьками та дітьми, про ступінь примусу дітей до чогось.

3 шкали: «автономність – контроль по відношенню до дитини» (А-К). Чим вищий показники за цією шкалою, то більше виражено контрольована поведінка стосовно дитини. Низький показник контролю зі сторони батьків

може бути як ознака довіри до дитини або ж навпаки батьки намагаються прищепити дитині відчуття самотійності та відповідальності за власне життя.

4 шкали: «емоційна дистанція – емоційна близькість дитини до батьків» (Ед-Б). Слід звернути увагу, що ця шкала відображає уявлення батька про близькість до нього дитини. Таке трактування цієї шкали викликане дзеркальною формою опитувальника, за якою діти оцінюють свою близькість до батьків, своє бажання ділитися найпотаємнішим і найважливішим з батьками.

5 шкала: «відкидання – прийняття дитини батьком» (В-П). Ця шкала відображає базове ставлення батька до дитини, її прийняття чи заперечення особистісних якостей та поведінкових проявів дитини. Прийняття дитини як особистості є важливою умовою сприятливого розвитку дитини, її самооцінки. Поведінка батьків може сприйматися дитиною як така, що приймає або відкидає будь які прояви реагувань дитини.

6 шкала: «відсутність співпраці – співпраця» (Вс-С). Наявність співпраці між батьками та дітьми якнайкраще відображає характер взаємодії. Співробітництво відображає рівність та партнерство у відносинах батьків та дітей. Відсутність такого може бути результатом порушених відносин, авторитарного, байдужого чи потурання стилю виховання.

7 шкала: «тривожність за дитину» (Тр). Ця шкала теж визначає ступінь взаємодії між батьками та дитиною та описує частотність їх життя разом, та вплив на життя кожного. Зазвичай використовують дві форми зазначеної методики: дитячий варіант та дорослий, можна оцінити ступінь згоди не лише за цією шкалою, а й за всіма іншими шкалами, розбіжності за кожною шкалою дозволяють стверджувати про відмінність у поглядах дітей і батьків, а також описують стиль моделі виховання у сім'ї в цілому.

8 шкала: «непослідовність – послідовність батька» (Н-П). Послідовність батьків – важливий параметр взаємодії, ця шкала відображає, наскільки послідовні та постійні батьки у своїх вимогах, по відношенню до дитини, у

застосуванні покарань і винагород тощо. Емоційна неврівноваженість, виховна невпевненість може бути наслідком непослідовності дій батьків [67].

9 шкала: «виховна конфронтація» (ВК). Показники за цією шкалою вказують на оцінку батьків з приводу впливу на підлітка, наскільки дії батьків є авторитетними для підлітків, який є рівень сили впливу на дітей.

Порівняння з даними підлітка дає змогу судити про ступінь невідповідності оцінок батьківської значущості. Коли діти дають високу оцінку авторитету своїх батьків, найчастіше це означає яскраво виражене позитивне ставлення до батька в цілому, тому показники цієї шкали дуже важливі для діагностики позитивності негативного ставлення дитини до батьків, а також показники за наступною – 10-й шкалою.

10 шкала: «задоволеність відносинами дитини з батьками» (ЗВ). За даними десятої шкали можна судити про загальний рівень задоволеності відносинами між батьками та дітьми, – як з того, так і з іншого боку. Низький ступінь задоволеності може свідчити про порушення в структурі батьківсько-дитячих відносин, можливі конфлікти або про стурбованість сімейною ситуацією, що склалася у родині.

Дана методика дозволяє більш ширше розкрити сутність поняття виховного процесу у сім'ї і чи дійсно ідеальна картинка даного процесу виправдовує себе в реальності, чи усі сторони процесу залучені до активних дій та відчувають результати чи будь-які зміни.

Для детального огляду теми нашого дослідження також було розроблено бесіду на визначення домінуючого стилю виховання в сім'ї (Додаток Ж). Найважливішою характеристикою сімейного виховання його стиль.

Стиль сімейного виховання – настанови та відповідна поведінка батьків, які не пов'язані саме з даною дитиною, а характеризують ставлення дорослих до дітей в цілому [52].

Бесіда включає у себе елементи: домінуючого типу виховання, використання прийомів у вихованні (прояви фізичного та психологічного

насилля), віковий період найбільшого загострення та оцінку власних дій дитини спрямованих на той чи інший стиль у вихованні батьків.

2.2. Якісні та кількісні характеристики констатуючого експерименту

У ході теоретичного аналізу відповідно до зазначеної теми, було проведене теоретичне дослідження, що мело мету дослідити особистісні характеристики у підлітковому віці в залежності від типу виховання у сім'ї.

Дослідження проводилось на базі Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Вибірку нашого дослідження склали 30 осіб старшого підліткового віку, від 17 до 19 років.

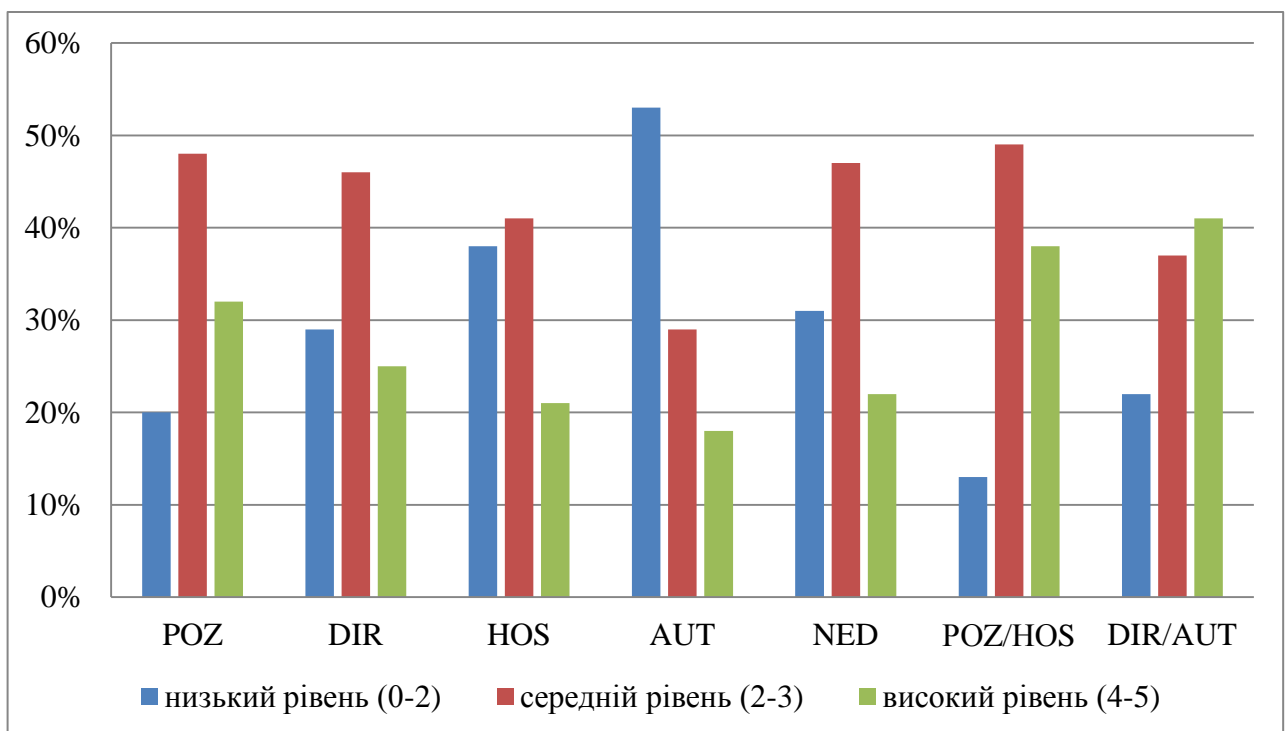
За результатами діагностування підлітків за методикою «Підлітки про батьків» або «Поведінка батьків та ставлення підлітків до них» (ADOR) було отримано наступні результати (Рис. 2.1.):

- шкала «позитивного інтересу» (POZ) у 48 % опитаних яскраво виражений середній показник, насамперед це пояснюється тим, що психологічне прийняття підлітків своїх батьків здебільшого проявляється у критичному підході до них. Підлітки досить часто випробовують власну необхідність у допомозі та підтримці зі сторони батьків, і в той же час очікують від батьків конформізму, проте компетентної поведінки може бути недостатньо для того аби підлітки могли стверджувати, що батьки мають до них позитивний інтерес, а тому вони будуть ставити собі за приклад іншу дорослу людину, яка на їх думку вбачає позитивний інтерес до них [65]. Саме тому за результатами лише 32 % опитаних відчувають прихильність з боку батьків, а 20 % мають низькі показники, що взагалі може свідчити про негативні думки в сторону власних батьків, критичність у думка, обуреність та не готовність довіряти власним батькам.

- шкала «директивності» (DIR) лише 29 % опитаних з низьким рівнем за даним показником, що може свідчити, що підлітки адекватно сприймають власних батьків, їх сімейні установки та здебільшого їх погляди схожі стосовно

конкретних ситуацій, 25 % мають високий показник, що свідчить про директивність зі сторони батьків стосовно дітей, прискіпливість та нав'язування власних ідей з приводу «як вірно жити», у 46 % домінує середній показник за шкалою директивності, даний рівень є досить гармонійним для формування сімейних взаємин, прояв симпатії у стосунках, що в свою чергу будуть негативно корелювати з директивною формою взаємодії батьків з дитиною.

- шкала «ворожості» (HOS) у 21 % опитаних яскраво виражений високий показник, що свідчить про сприйняття підлітка власних батьків агресивними з надмірною суворістю, які висувають доволі багато заборон, які на думку підлітка не є ефективними і не додають бажання до спілкування, в такому випадку підлітки більш емоційно холодні. 38 % опитаних мають низький показник, що свідчить здебільшого батьки демонструють позитивну активність та відчувають відповідальність за долю дитини, а підлітки в свою чергу сприймають це як належне, бо їх у більшій мірі так комфортно [51].

Рис. 2.1. Результати за методикою «Підлітки про батьків» (ADOR) Е. Шефер

- шкала «автономності» у 53 % опитаних виражений низький показник, що більшість підлітків, у силу своєї підліткової кризи спроможні відстоювати власні інтереси та не сприймати батьків, як маніакальну диктатуру без варіацій та компромісів, при цьому у 18 % підлітків високий показник, що свідчить про сприйняття батьків є відсторонення, тобто підлітки відчують диктат по відношенню до себе, та не відчують емоційної прихильності або є відчуття поваги до батьків, але через слабе відчуття страху та неспроможності протистояти (безсилля).

- шкала «непослідовності» найменше виражений високий показник лише у 22 % це свідчить, що непослідовність батьків оцінюється як чергування психологічних тенденцій, але здебільшого з однаковим ступенем до екстремальних форм прояву (амплітуда коливань максимальна). 31 % має низькі показники, такий результат говорить, про наявність ступеню інформативної значимості при виховному процесі у батьків, що в свою чергу в дітей може викликати недовірливу підозрілість до батьків [57].

- шкала «близькості» (POZ/HOS) у 38 % високий рівень за даною шкалою, це свідчить про ступінь вияву теплих почуттів та прийняття власної дитини і лише 13 % опитаних відчують емоційну віддаленість від батьків та їх нерозуміння, що може бути спровоковане директивністю зі сторони батьків.

- шкала «критики» (DIR/AUT) у 41 % отримали високі показники, що свідчить про високу зацікавленість та контроль батьків по відношенню до підлітка, а низький показник 22 % свідчить про відсутність зацікавленості до дитини в поєднанні з бездоглядністю за дитиною зі сторони батьків.

За результатами математичного аналізу за допомогою програми SPSS 17.0 за критерієм кореляції Пірсона було проведено розрахунки відповідно за шкалою «близькості» та шкалою «позитивного інтересу», що в свою чергу, дозволило дослідити на скільки дві змінні можуть корелювати один з одним, було встановлено, що значення двосторонньої кореляції $r = 0,52$; $p \leq 0,01$ – це доводить, що залежність між даними змінними все існує, а показники кожної прямопропорційно збільшуються або зменшуються, це

доводить нашу гіпотезу стосовно взаємозв'язку ступеню близькості та позитивного інтересу.

Також доцільно розглянути взаємозалежність рівня «директивності» та «непослідовності» за розрахунком кореляції Пірсона маємо $r = 0,48$, $p \leq 0,01$; що підтверджує підвищення чи зниження двох шкал рівномірно, якщо підлітки відчують ознаки директивного виховання, то ступінь непослідовності з боку батьків може теж зростати, через рівень їх емоційної замученості у життя та процес виховання дітей.

Підлітковий вік сповнений протиріч, і одне з головних протиріч полягає в тому, що дорослі, як домінуюче психологічне формування цієї епохи, відчують опір з боку оточуючих, особливо важливих дорослих, у тому числі батьків. Підлітки більше не відчують себе дітьми, але дорослі ще не можуть сприймати їх як рівних [41].

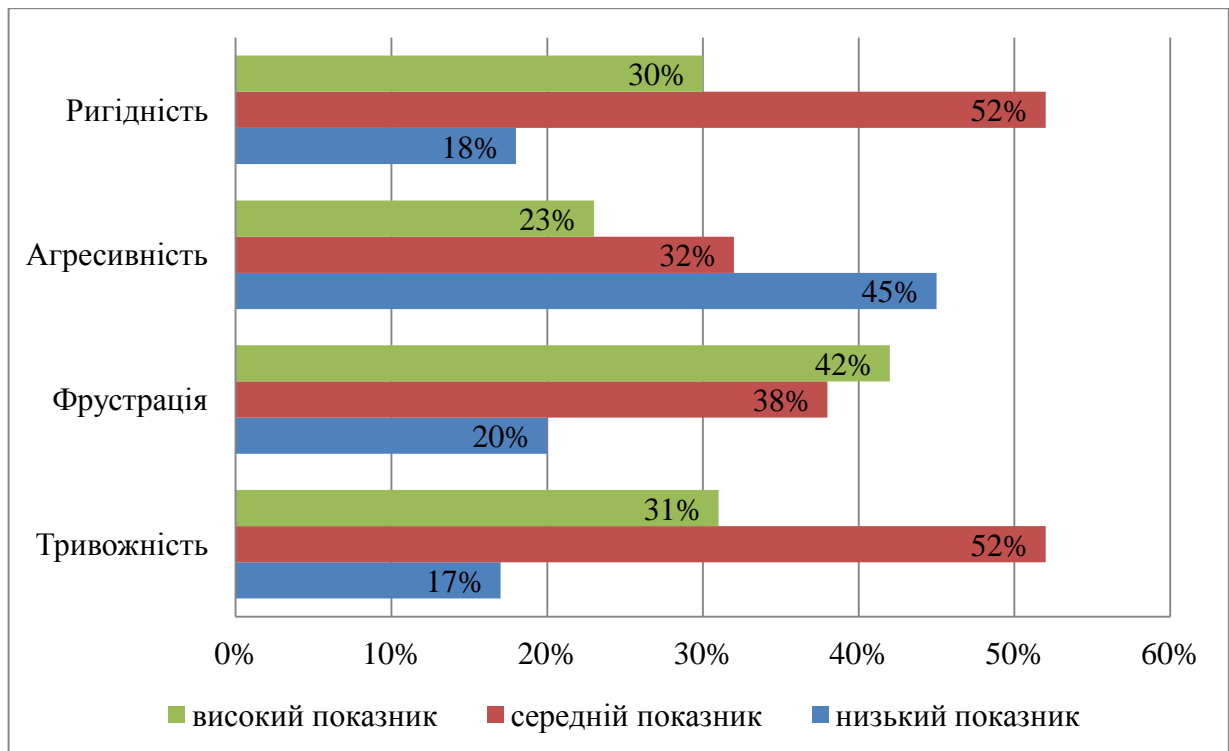
Отже, найважливішими людьми цієї вікової групи є їх однолітки. Тепер оцінка членів сім'ї та вчителів більше не має значення, а підлітки приділяють більше уваги оцінці друзів та однолітків.

За результатами методики «Самооцінка психічних станів» за Г.Ю. Айзенком отримали наступні результати (Рис.2.2.):

- «тривожність» вказує на емоційний стан підлітка який відчуває пригніченість від директиву батьків [56], або нерозуміння, або відстороненості від батьків, домінуючим є середній показник рівня тривожності – 52 % діагностованих, що є допустимим рівнем для вікових змін підлітків, низький показник у 17 % та високий у 31 % діагностованих. Чим вищий показник за рівнем тривожності, тим проблематичніше сприймає ці переживання підліток, що в свою чергу може призвести до хронічних симптоматичних проявів у нервовій системі дитини.

- «фрустрація» більше половини досліджуваних (52 %) відзначають середній рівень, фрустрація має місце, високий рівень (31 %) стійкості до невдач та долаття труднощів і лише у 17 % осіб демонструють високий рівень фрустрованості, страх труднощів та невдач.

- «агресивність» лише 23 % виявляють високий рівень агресивності згідно методики, через що можуть виникати труднощі в спілкуванні та близькими зв'язками з батьками. Більшість досліджуваних виявляють низький рівень агресивності (45 %), що відзначаються спокоєм та витримкою та 32 % мають середній допустимий рівень агресивності, що дозволяє підліткам у деяких обставинах відстоювати свою позицію на шляху до дорослості [42].

Рис. 2.2. Результати за методикою «Самооцінки психічних станів» Г. Айзенка

- «ригідність» лише 18 % відзначаються відсутністю ригідності, легкістю та гнучкістю. У 52 % – середній рівень ригідності та 30 % характеризуються сильно вираженою ригідністю, стереотипністю поведінки, поглядів, переконань, їх незмінністю навіть у випадках розбіжності з реальністю.

Відповідно до окреслених критеріїв дослідження емоційних станів підлітків, було розраховано критерій Стьюдента на різних рівнях дослідження за кожною шкалою (Табл. 2.1.).

**Достовірність відмінностей між рівнями емоційних станів за
методикою «Самооцінки психічних станів» Г.Ю. Айзенка
(t-критерію Стьюдента)**

Психічний стан	Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність
Високий рівень	0,41	-0,44	-0,19	-0,16
Критичний рівень	0,17	0,15	-0,01	0,25
Необхідний рівень	0,05	0,48	0,02	0,07

*При рівні значимості $p \leq 0,001$

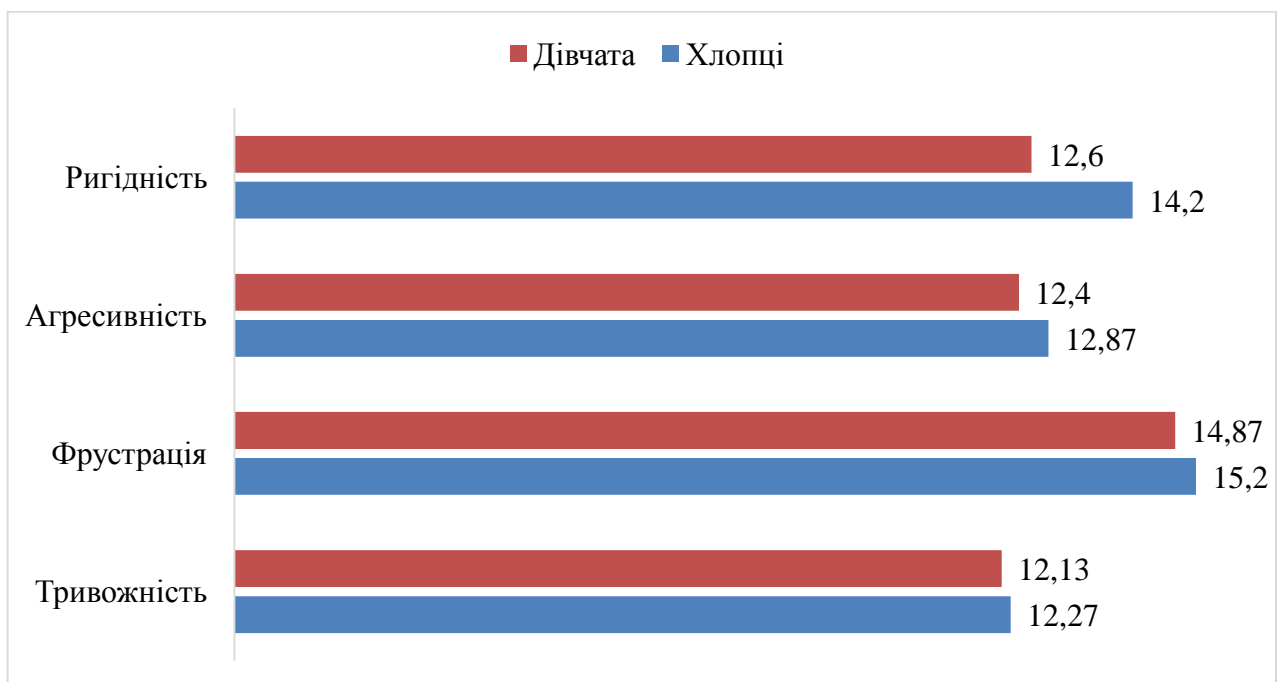
Було виявлено також обернений кореляційний зв'язок шкали позитивний інтерес з показником фрустрації (-0,44, при $p < 0,001$) та агресивності (-0,19 при $p < 0,0001$), що може свідчити про зниження цих станів при збільшенні позитивного інтересу зі сторони виховних дій батьків.

Отже, потрібно діяти там, де є менший опір: якщо немає об'єктивних причин для поганої автономності, потрібно зменшити емоційне напруження і таким чином зменшити агресивність і ворожість поведінки людини. У разі серйозних змін у системі батьківського виховання необхідно працювати з агресією та ригідністю молоді, тому суб'єктивні відчуття батьків посиляться [55]. Також було встановлено сильну кореляцію між ворожістю і тривогою (0,8 при $p < 0,0001$) і агресією (0,2 при $p < 0,001$), а також зворотний зв'язок з фрустрацією (-0,44, $p < 0,001$). Тим не менш, стан тривоги та агресії роблять підлітків більш дратівливими та нетерплячими що, у свою чергу, дуже негативно впливає на близькість. Тому за допомогою первинної діагностики яскраво вираженого негативного психоемоційного стану не виявлено.

Також за розрахунком методики отримали наступні результати за критерієм Стьюдента [50] для порівняння між хлопцями та дівчата за відповідними шкалами (Рис. 2.3.).

Згідно з розподілом результатів маємо наступне:

– «шкала ригідності» загальний показник більш виражений у хлопців, а тому хлопці в більшій мірі, ніж дівчата відчувають невпевненість у разі потреби щось вирішувати, їм важко розглядати альтернативні способи вирішення проблеми, ніж дівчатам.

Рис. 2.3. Результати дослідження домінуючого психічного стану між хлопцями та дівчатами за методикою «Самооцінки психічних станів» Г. Айзенка

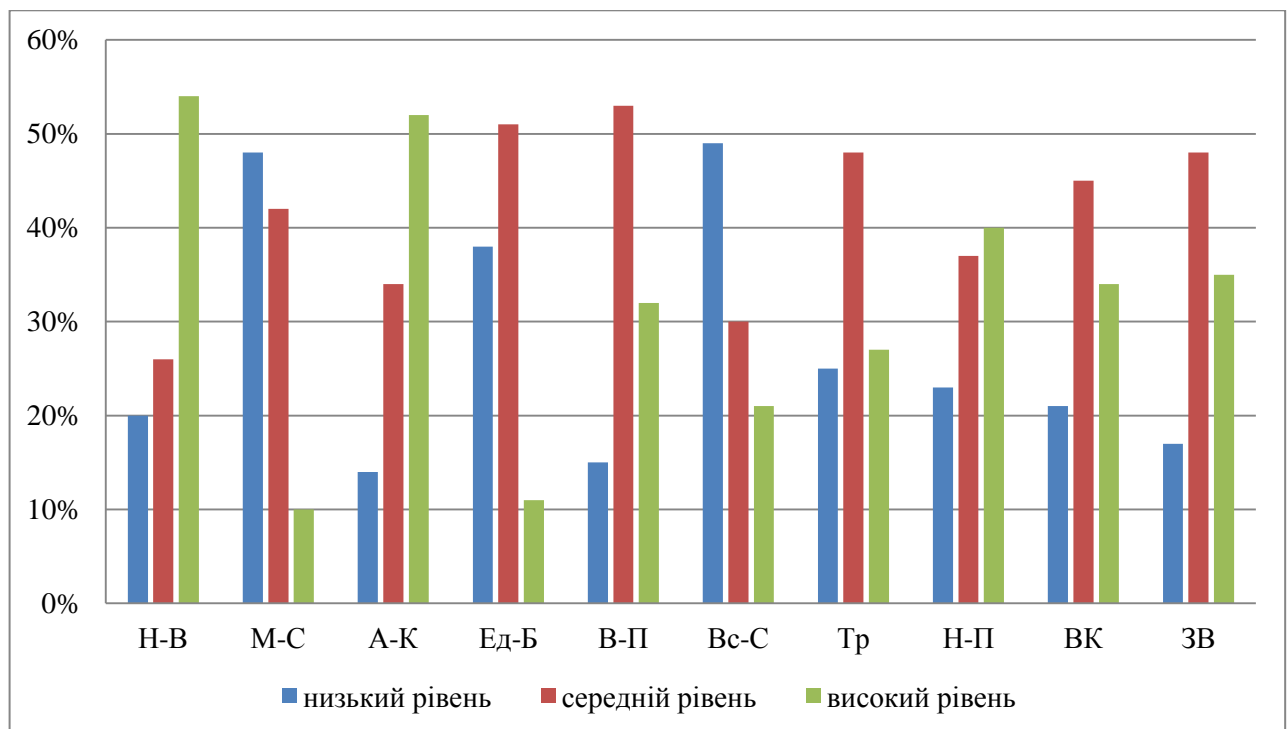
– «шкала агресивності» майже на одному рівні у дівчат та у хлопців, що вказує на ситуативність емоційних проявів.

– «шкала фрустрація» відповідно до емоційних проявів, то показник фрустрації значно більший у хлопців, а ніж у дівчат, що свідчить про труднощі

на шляху до досягнення мети та розбіжність реальності з очікуваннями у підлітковому віці.

– «шкала тривожність» майже на одному рівні, адже емоційний стан у конкретній, об'єктивній формі, джерело якого пов'язане з усвідомлюваною зовнішньою загрозою виражений у різній мірі у підлітковому віці [43].

Результати методики «Взаємодія: батько-дитина» (ВБД) Марківської І.М. зображені на рис. 2.4.

Рис. 2.4. Результати за методикою «Взаємодія: батько-дитина» (ВБД) Марківської І.М.

За шкалою «невимогливість – вимогливість батьків» (Н-В) яскраво вираженні показники високого рівня 54 % від кількості всіх діагностованих та 20 % опитаних мають низький рівень за шкалою, дані за цією шкалою вказують на рівень потреб від батьків, котрі направлені на дитину, а тому чим більший рівень за даною шкалою тим вимогливіші батьки до дитини.

«М'якість – суворість батьків» (М-С) 48 % підлітків зазначають, що не відчують сильного натиску з боку батьків, при цьому існують певні правила сімейного життя, лише 10 % підлітків вважають, що батьки примусово змушують робити їх те, що вони за певних причин не можуть чи не хочуть.

За шкалою «автономність – контроль по відношенню до дитини» (А-К) виражений дуже високий показник 52 % досліджуваних, тобто більше половини підлітків відчують високий контроль, що може виявлятися у нав'язливості, обмеженні дій дитини, 14 % мають низький показник, що може призводити до повної автономії дитини, вседозволеності, яка може бути наслідком або байдужого ставлення до дитини, або наслідком «залюблювання», інший варіант, що низький контроль пов'язаний з проявом довіри до дитини або прагненням батька прищепити самостійність до неї [44].

«Емоційна дистанція – емоційна близькість» (Ед-Б) лише 11 % мають високі показники, та підлітки готові йти на близький контакт з батьками, в свою чергу батьки розуміють усі домагання підлітків та підтримують їх, а у силу свого переломного підліткового віку 38 % досліджуваних не відчують емоційної близькості з батьками, де батьки в свою чергу не готові йти на компроміси у вихованні дітей.

Шкала «відкидання – прийняття батьками» (В-П) дана шкала відображає базове ставлення батька до дитини, її прийняття чи заперечення особистісних якостей та поведінкових проявів дитини. Прийняття дитини як особистості є важливою умовою сприятливого розвитку дитини, її самооцінки. Поведінка батьків може сприйматися дитиною як таке, що приймає або відкидає. Відповідно 32 % підлітків відчують підтримку та прийняття з боку батьків, 15 % взагалі не відчують, 53 % мають середній показник за даною шкалою.

«Відсутність співпраці – співпраця» (Вс-С) 49 % підлітків, не відчують тісної співпраці з батьками, адже мають низький рівень за даною шкалою співробітництво є наслідком залученості дитини у взаємодію, визнання її прав та переваг. Воно відображає рівність та партнерство у відносинах батьків та

дітей. У 21 % підлітків високі показники за даною шкалою, що свідчить про рівність у сімейній структурі та тісних взаєминах у сім'ї.

Показник «тривожності за дитину» (Тр) майже однакове співвідношення низького (25 %) та високого (27 %) рівнів за даною шкалою, що вказує на наявність паралельної форми життя як для батьків, так і для підлітків, що може призводити до виховної конфронтації в сім'ї. найбільше виражений середній показник – 48 %, що дозволяє припустити, що в залежності від ситуацій та психоемоційних проявів підлітка, вони відчувають занепокоєння з боку батьків здебільшого поведінка батьків сприймається вороже, як те що не несе користі підлітку.

«Непоследовність – последовність батьків» (Н-П) яскрава виражений високий показник 40% , що свідчить про важливість та последовність батьків, адже це є важливим параметром взаємодії, у цій шкалі відображається, наскільки последовні і постійні батьки у своїх вимогах, у своєму відношенні до дитини, у застосуванні покарань та заохочень тощо. Непоследовність батьків може бути наслідком емоційної невривноваженості, виховної невпевненості, що відкидає ставлення до дитини тощо, саме за цим параметром лише 23 % мають низький показник.

«Виховна конфронтація» (ВК) більшість підлітків, а саме 45 %, вважають, що вони переживають переломний момент, коли авторитет батьків з деяких питань змінюють на авторитет друзів (однолітків), 34 % дітей вважають, що батьків «треба слухати», тобто їх авторитетність значима для них, і лише 21 % підлітків вважають, що батьки не є і не можуть бути компетентними у вирішенні певних питань [45].

За шкалою «задоволеність відносин дитини з батьками» (ЗВ) 17 % випробовуваних відзначають низький ступінь задоволеності, що може свідчити про порушення у структурі дитячо-батьківських відносин, можливі конфлікти або про стурбованість сімейною ситуацією. Решта 35 %, навпаки, дуже задоволені відносинами зі своїми батьками.

Відповідно отриманих даних було розраховано співзалежність за різними шкалами двох методик, для перевірки середніх значень у нашій вибірці. Було створено вісім пар за якими і проводилось математично-статистичне дослідження, а саме:

1) Пара «POZ/HOS – ЗВ» t-критерій 1,128, тестова величина -11,050 при рівні значимості $p < 0,001$ що свідчить про достовірність отриманих даних, орієнтація дітей цього віку більшою мірою направлена на емоційний бік взаємовідносин та взаємодії і частково пояснює розбіжності між різними показниками, одні з яких стверджують, що важливо лише те, які почуття відчуває батьки по відношенню до дитини, а не яким чином побудовано їхню взаємодію [46], інші батьки приділяють особливу увагу саме стилю взаємодії дитини з батьками. Враховуючи це, можемо зазначити, що з віком дитини підвищується цінність такої взаємодії з батьками, яка включає співпрацю, прийняття та взаємну згоду.

2) Пара «AUT – Ед-Б» t-критерій 1,201, тестова величина -7,908 при рівні значимості $p < 0,001$ – це підтверджує залежність рівня автономності з рівнем емоційної близькості між батьками і дітьми, дистанція корелює з небажанням вирішувати проблеми, що виникають, виникають ситуації з нестабільністю стосунків та причиною пов'язаної з відсутністю позитивних емоцій у стосунках між батьками і дітьми.

3) Пара «NED – Н-В» t-критерій 1,245, тестова величина -10,921 при рівні значимості $p < 0,001$ невимогливість з боку батьків або вимогливість, свідчать про прояв непослідовності їх дій направлених на дитину під час виховання, що може заважати їхньому емоційному зближенню, дуже часто непослідовність у вихованні дитини пов'язана з тим, що батьки люблять якусь «модель ідеальної дитини», а реальна – вона тільки коли виправдовує очікування батьків.

4) Пара «Тривожність – Тр» t-критерій 1,704, тестова величина -0,293 при рівні значимості $p \geq 0,01$, у даній парі $t_{крт.} > t_{набл.}$ ступінь значимості не відповідає вимогам, тому є недостовірним.

5) Пара «DIR – Вc-c» t-критерій 1,035, тестова величина -10,782 при рівні значимості $p < 0,001$ рівень директивності прямопропорційно впливає на відсутність співпраці між дітьми та батьками, що провокує виникнення віддаленості один від одного. Стимулом є те, що психологічна пластичність підлітка дозволяє йому легко піддаватися не тільки негативним емоціям, а й позитивним, саме тому батьки, що застосовують м'якість у стосунках з дітьми можуть отримати бажаний результат від виховання.

6) Пара «HOS – В-П» t-критерій 1,037, тестова величина -14,481 при рівні значимості $p < 0,001$ при яскраво вираженій ворожнечі, підвищується ступінь відкидання батьками.

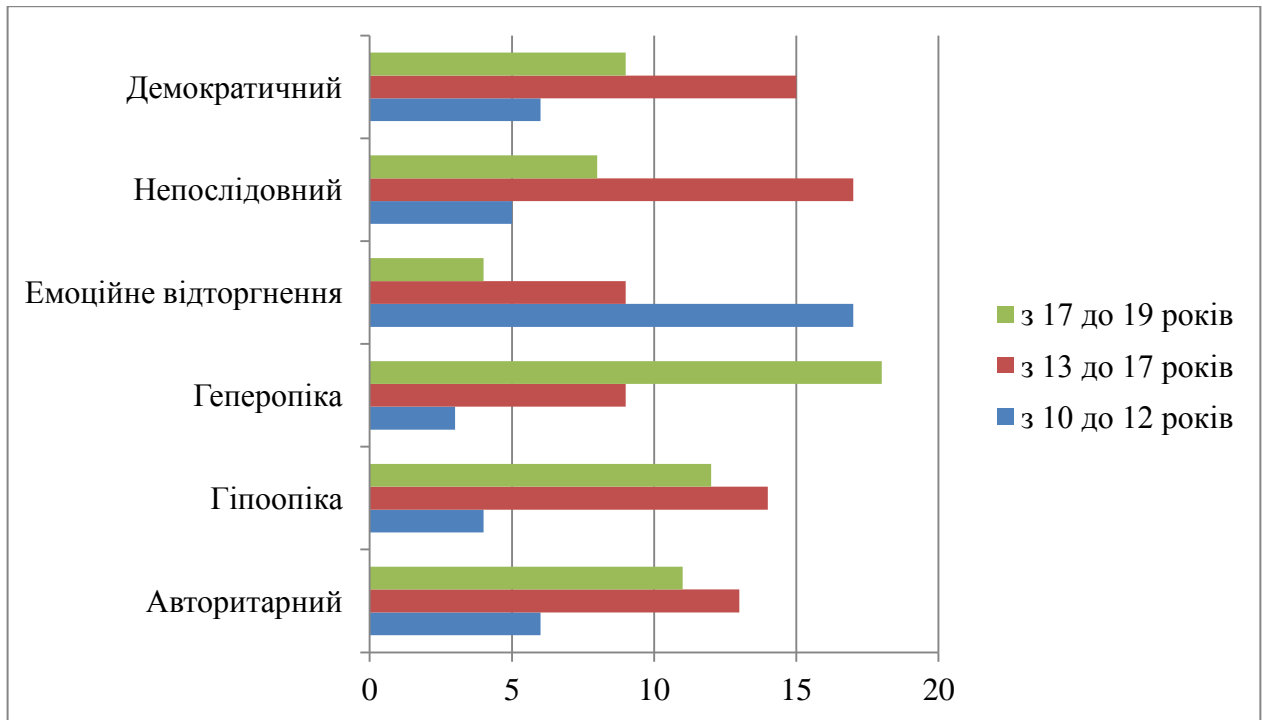
7) Пара «POZ – М-С» t-критерій 1,055, тестова величина -7,838 при рівні значимості $p < 0,001$ позитивний інтерес зі сторони батьків, виявляється при вираженому ступені м'якості батька. Основними завданнями батьків на цьому етапі є: прийняти звільнення, підвищити ступінь свободи, допомогти дитині вийти на новий рівень – стати дорослим. Для цього батьки можуть делегувати (передавати) свої обов'язки (наприклад, оплачувати комунальні послуги); дозволити дітям і дорослим вирішувати, куди піти у відпустку; проконсультуватися з приводу придбання техніки; щодо обслуговування будинку (наприклад, колір стін коридору). Якщо можливо, у підлітка повинна бути своя кімната, а інші повинні входити лише з його дозволу. Облаштування кімнати – це завдання і право підлітка (розклеювання плакатів, переставлення меблів і т.д.).

8) Пара «DIR/AUT – ВК» t-критерій 1,142, тестова величина -10,125 при рівні значимості $p < 0,001$ фактор критики залежить від рівня задоволеності відносин дитини з батьками, про що в свою чергу свідчить і рівень коефіцієнту кореляції за Пірсоном $r = 0,2$ що підтверджує наявність позитивної кореляції, а тому дві порівнювальні змінні рухаються прямолінійно одна одній, збільшуючись чи зменшуючись, в одному значенні відносно іншої.

Отже, від взаємин у сім'ї залежить характер людини. Якщо в сім'ї був теплий і ніжний мікроклімат, то дитина буде спокійнішою, добрішою,

терплячішою за того, хто ріс у сім'ї, в якій панувало зло, існувала ненависть, заздрість, лють. Людина будує свою сім'ю за прикладом сім'ї [6], де він виріс. Саме тому для батьків дуже важливо створити гармонійні стосунки в сім'ї, щоб їхня дитина була щасливою в майбутньому.

За результатами бесіди з підлітками отримали наступні результати (Рис. 2.5.) відповідно до домінуючого типу виховання батьків.

Рис. 2.5. Дослідження домінуючого стилю виховання у сім'ї за результатами бесіди

Більшість підлітків зазначають (15 осіб), що відчували демократичний стиль виховання саме у віці з 13 до 17 років, що свідчить про намагання батьків саме у цьому віці стати на сходинку ближче до дітей, але тим самим не позбавивши їх власного контролю, при цьому саме у цьому віці діти відчували непослідовність (17 осіб) у виховних діях батьків, що могло бути взаємозалежним, адже не виключено, що батьки випробовували різні підходи або налагодити ближчий контакт з дітьми [65]. У віковому проміжку від 17 до

19 років, найбільш домінуючим виявився стиль виховання – гіперопіка (18 осіб), що відслідковується намаганнями втручання батьків у життя дітей, які вже відчують себе дорослими, мають чіткі свої кордони, а хто не має, намагається ї відбудувати, а батьки переживаючи сепарацію, намагаються як найдовше бути залученими у життя підлітка, який активно опирається цьому і прагне до повної самостійності. Відчуття емоційного відторгнення підлітки відчують найбільше у віці з 10 до 13 років (17 осіб) на початку підліткового періоду, дитини може відчувати переломний момент між віковим періодом дорослішання, що в свою чергу може провокувати віддалення батьків, через нерозуміння один одного.

Отже, більшість підлітків стверджують, що саме вік 13 – 17 років є переломним моментом у спільній взаємодії з батьками, але не завжди батьки використовують «здорові» методи виховання, знову ж таки, через призму власного виховання або не знання та приклади, що є інші стилі у вихованні підлітків.

2.3. Рекомендації щодо поліпшення та стабілізації психологічних характеристик у підлітковому віці в залежності від типу виховання

Психічний стан підлітків є досить хитким саме у цей віковий період, а тому в першу чергу необхідно надати поради для батьків, які в силу власного виховання чи в силу власних психологічних установок, завдають неабиякий психічний тиск на психічний стан підлітків, самі того не розуміючи.

Одним із зовнішніх факторів, що істотно загострюють кризу, є надмірна контрольованість і суворість дорослих, які не готові ні визнати в дитині певну автономію, ні надати їй хоча б якусь самостійність у прийнятті рішень, щодо власного життя.

Коли треба впоратися з раптовим нападом гострої тривоги, аж до паніки, найважливіше – знизити її рівень. Цього можна досягти, використовуючи деякі прийоми, які називають техніками релаксації [6]. Наприклад:

- 1) Знайти безпечне місце, по можливості віддалившись від джерела тривоги.
- 2) Вирівняти дихання – рахувати, щоб вдих і видих тривали рівно 4 секунди (так зване дихання 4×4). При вдиху потрібно уявляти, що повітря заповнює легені аж до основи.
- 3) Застосувати метод категорій. Він особливо ефективний у боротьбі з нав'язливими думками. Можна вибрати будь-яку категорію: світові столиці, марки улюблених продуктів, країни світу, імена знаменитих акторів і так далі – і перерахувати всі, що спадають на думку. З кожною назвою буде все складніше, і більше не вдасться думати ні про що інше. Потрібно докласти максимальних зусиль, бо саме так можна викинути з голови всі тривожні думки.

Важливим моментом у роботі з профілактики та подолання тривожності у підлітків є зняття внутрішніх зажимів, набуття підлітків рухової свободи, пластики рухів. До творчої діяльності належать ведення щоденника, написання віршів тощо. Іноді батьки з добрими намірами починають перевіряти особисті речі підлітків. Але така поведінка порушує межі дитини, погіршує її особистий простір, руйнує довіру до батьків [14].

Існує також безліч прийомів роботи з підлітками:

- 1) «Налаштування на певний емоційний стан». Старим підліткам пропонується подумки пов'язати схвильований, тривожний емоційний стан з однією мелодією, кольором, пейзажем, будь-яким характерним жестом, що є спокійним, розслабленим почуттям. При сильному хвилюванні спочатку згадати перше, потім друге, потім переходити до третього, повторюючи останні кілька разів.
- 2) «Приємний спогад». Запропонуйте підлітку уявити собі ситуацію, в якій він відчував повний спокій, розслаблення, і якомога яскравіше, намагаючись згадати всі відчуття, уявляти цю ситуацію і на деякий час побути у ній, відчувати як там «тут і тепер».

3) «Використання ролі». У важкій ситуації підлітку пропонується яскраво уявити образ для наслідування, увійти у цю роль і діяти хіба що «у його образі». (Цей прийом виявляється особливо ефективним, як для хлопців так і для дівчат).

4) «Контроль голосу та жестів». Підлітку пояснюється, як за голосом і жестами можна визначити емоційний стан людини. Розповідають, що впевнений голос та спокійні жести можуть мати зворотний вплив – заспокоювати, надавати впевненості. Вказують на необхідність тренування перед дзеркалом та «глядачами», наприклад, під час підготовки уроків посміхнутися чи похвалити себе в голос після виконання завдань [26].

Також з проявом багатьох суперечностей у поглядах на життя між підлітками та їх батьками, викликають неконтрольований рівень прояву агресії саме у підлітковому віці, тому необхідно також враховувати декілька порад з їх профілактичного спрямування:

1) Зберігайте спокій за наявності легкої агресії. Коли агресивна поведінка підлітка безпечна і зрозуміла, можна використовувати наступні позитивні стратегії:

– повне ігнорування реакцій є дуже ефективним способом зупинити погану поведінку;

– висловити розуміння почуттів.

2) Зосередьтеся на дії (поведінці), а не на особистості. Після того, як підліток заспокоївся, доцільно обговорити з ним його поведінку. Необхідно описати, як він поведився, коли виявляв агресію, що говорив, не оцінюючи його дії.

3) Демонстрація агресивної поведінки (можливо навіть у смішній формі, аби зняти рівень напруги у даній ситуації, якщо це доцільно «тут і зараз»).

Батьки мають розуміти, що з дитиною сталося, але не всупереч її бажанню довідатись, що з нею/ним. Важливо дати зрозуміти дитині, що вона важлива для своїх батьків, і за будь яких обставин, вони підтримають її/його.

Поради батькам, які прагнуть до емоційного зближення з власними дітьми у підлітковому віці:

- обіймайте дитину щонайменше 8 разів у день (з дозволу підлітка);
- будьте самостійні, іноді делегуйте обов'язки;
- купуйте та створюйте приємності для себе (здебільшого батьки живуть з позиції «все дітям» обділяючи при цьому себе);
- використовуйте активне спілкування та слухання з підлітком, дослухайтеся до його думки;
- приділяйте увагу життю і вподобанням підлітка;
- поважайте інтереси та хобі підлітків;
- висловлюйте власну думку, запрошений як офіційний учасник відвідуйте сімейні збори;
- розповідайте про зміни в його/її тілі, емоції та почуття, дружбу, кохання та прихильність, статеві стосунки (якщо підліток готовий);
- говоріть без сорому та страху, відповідайте на запитання впевнено, авторитетно, причому грамотно (не з позиції «ні, тому що я забороняю» поясніть чому підліток має прислухатись, наведіть відповідні аргументи);
- необхідно хвалити і підкреслювати досягнення, вселяти в Вас впевненість у силах і у Вашу підтримку [14].

Нерідко батьки пред'являють дитині вимоги, відповідати яким вона не в змозі. Підліток не може зрозуміти, як і чим догодити батькам, безуспішно намагається домогтися їхнього розташування і любові. Але, зазнавши однієї невдачі за іншою, розуміє, що ніколи не зможе виконати все, чого чекають від нього батьки. Він визнає себе не таким, як усі: гірше, нікчемніше, вважає за необхідне приносити набуває звички обережно і непомітно вислизати з кімнати. Все це аж ніяк не сприяє розвитку дитини, реалізації її творчих здібностей, заважає її спілкуванню з дорослими та дітьми, тому батьки тривожної дитини повинні зробити все, щоб запевнити її у своєму коханні (незалежно від успіхів), у його компетентності в будь-якій галузі. немає зовсім нездатних дітей).

Складна поведінка підлітків може створити у батьків враження, що їхнім дітям більше не потрібно виявляти прихильність. Але насправді саме в цьому віці діти як ніколи потребують любові, підтримки, розуміння та схвалення батьків. Коли дитина «маленька» (до 9 років), батькам легко висловити свою любов до неї. Тоді серед дітей домінуючим є – тактильний дотик (обійми, поцілунки, погладжування по голові), коли певні подарунки та слова перестали діяти – це відбувається зі зростанням дитини, встановлюються і перевіряються нові кордони, проживає кризові етапи в підлітковому віці. Побудова спілкування з дітьми, для встановлення «здорового» контакту, батьки повинні: по-перше, розставляти пріоритети розуміючи, «мову любові» вашої дитини; по-друге, вдале використання всіх «П'ять мов любові», вибирайте відповідно до ситуації.

«П'ять основних правил любові» до дитини включають:

1. Мова любові (похвала).
2. Тактильна взаємодія або дотик (з дозволу підлітка).
3. Час проведений разом і співпраця.
4. Поміч.
5. Презенти.

- 1) Слова підтримки (похвала)

Похвала – це визнання досягнень підлітка і визнання його поведінки. Батьки повинні помічати досягнення та добрі вчинки своєї дитини і нагороджувати її словесною похвалою.

Хваляючи підлітків, важливо пам'ятати наступне:

- робіть це щиро (сучасні підлітки очікують від дорослих щирості);
- хваліть конкретні дії;
- якщо за результат не можете похвалити, хваліть за старання;
- хваліть на одинці (коли інші не чують);

- 2) Тактильний контакт або дотики.

У підлітковому віці цілком реальним для батьків є тактильний (тілесний) контакт:

- з дозволу дитини;
- за відсутності друзів/однолітків (у підлітків викликає збентеження більше, ніж приязнь коли батьки при друзях проявляють батьківські почуття).

Отже, для попередження психічних розладів і захворювань у підлітків і молодих людей, а також для лікування цих захворювань і відновлення здоров'я можна багато зробити для розвитку ранньої психічної витривалості. Профілактика починається зі знання та розуміння перших ознак і симптомів психічного «відхилення». Батьки можуть допомогти підліткам розвинути життєві навички, необхідні для подолання повсякденних труднощів вдома та в школі. Психосоціальна підтримка може надаватися на інших рівнях у школі та громаді.

Висновки до другого розділу

Підлітки часто відчувають, що їм потрібна допомога та підтримка з боку батьків, і очікують, що батьки будуть покірними, але компетентної поведінки може бути недостатньо, щоб підліток стверджував, що батько має до них позитивний інтерес., а тому вони будуть ставити собі за приклад іншу дорослу людину, яка на їх думку вбачає позитивний інтерес до них.

53% респондентів вважають, що більшість підлітків здатні відстоювати свої інтереси через кризу статевого дозрівання і не бачать своїх батьків маніакальними диктаторами без змін і компромісів, що є низьким показником. Розрахунки проводилися за шкалами «близькість» і «позитивний інтерес» відповідно за критеріями кореляції Пірсона, що дозволяють дослідити, залежність двох змінних, які можуть корелювати одна з одною, знайшовши двосторонню кореляцію $r = 0,52$ при значенні $p \leq 0,01$ – це доводить, що позитивний в'язок між змінними існує.

Показник «тривожність» відображає емоційний стан підлітків, які розчаровані батьківським втручанням, непорозумінням або віддаленістю від

них, при цьому середній рівень тривожності переважає у 52% діагностованих, що є прийнятним рівнем для вікових змін у підлітковому віці.

Також було виявлено також обернений кореляційний зв'язок шкали позитивний інтерес з показником фрустрації (-0,44, при $p \leq 0,001$) та агресивності (-0,19 при $p \leq 0,0001$), що може свідчити про зниження цих станів при збільшенні позитивного інтересу зі сторони виховних дій батьків. При порівняльному дослідженні встановлено «NED – H-B» t-критерій 1,245, тестова величина -10,921 при рівні значимості $p < 0,001$ невимогливість з боку батьків або вимогливість, свідчать про прояв непослідовності їх дій направлених на дитину під час виховання, що може заважати їхньому емоційному зближенню.

А також встановлено, що фактор критики залежить від рівня задоволеності відносин дитини з батьками, про що в свою чергу свідчить і рівень коефіцієнту кореляції за Пірсоном $r = 0,2$ що підтверджує існування позитивної кореляції, саме тому дві порівнювані змінні рухаються по прямій одна за одною, збільшуючись або зменшуючись з однаковим значенням відповідно.

ВИСНОВКИ

Підлітковий вік – це фаза дозрівання: це перехідний період фізичного та психологічного розвитку людини між дитинством та дорослим життям, культурна мета якого передбачає підготовку до дорослого життя.

У процесі виховання у підлітка формуються такі якості особистості, навички, цінності, переконання, морально-етичні норми, моделі поведінки та звички, без яких він не може відчувати себе повноцінним членом суспільства, які повинні допомогти підлітку визначитися з життєвими цілями, визначте пріоритетність стратегій поведінки, спілкування, соціальних взаємодій. Спосіб сімейного виховання та тип батьківсько-дитячих стосунків мають вирішальний вплив на підсумки розвитку особистості підлітка та соціального розвитку, але не варто недооцінювати значення складу сім'ї. Підлітки часто відчують, що їм потрібна допомога та підтримка від батьків, і чекають скромності від батьків, але грамотної поведінки може бути недостатньо, щоб підліток сказав, що батько має до них позитивний інтерес, тому вони дають приклад. Дорослі, які, на їхню думку, мають позитивний інтерес до них.

Відповідно до зазначених завдань нашого дослідження було встановлено:

1) На основі теоретико-методологічного аналізу було встановлено особистісні характеристики підліткового віку, як перехідного періоду від дитинства до дорослості. Якісні зміни в інтелектуальній та емоційній сферах особистості підлітка створюють новий рівень самосвідомості, що вимагає самоствердження, рівності та довіри у спілкуванні з однолітками та дорослими. Інтенсивний статевий розвиток визначає появу статевого потягу і пов'язаних з ним переживань та інтересів. У підлітковому віці домінуючими видами діяльності є міжособистісне спілкування з батьками, дорослими та однолітками, суспільно корисна праця та навчання, які позитивно впливають на психологічний та особистісний розвиток. Підлітки прагнуть поводитися як дорослі, мати власні права та можливості. Тому їх розвиток супроводжує постійне рівняння на дорослих.

2) Теоретично дослідили та охарактеризували особистісні характеристики підліткового віку, які обумовлені певними психологічними реакціями, такими як: а) емансипація від впливу дорослих; б) спілкування з однолітками; в) поведінкові реакції, пов'язані з формуванням статевого потягу; г) хобі-рекції.

3) Здійснивши теоретичний аналіз літератури стосовно типів виховання в сім'ях з дитинства до підліткового віку, було встановлено, що у спілкуванні дорослих і підлітків, враховуючи емоційний вплив сім'ї на дітей : її психологічний клімат, поведінка та розмови батьків, їхні стосунки та різноманітні оцінні дії дорослих, близьких їхнім дітям, – усе це може впливати на формування різних проявів психічного стану особистості (тривожності, агресивності та ін.), знижуючи або підвищуючи емоційно-ціннісне ставлення до себе. Найбільш поширеними стилями виховання в сучасному житті є авторитарний, демократичний та ліберальний, які мають свої особливості прояву (відштовхування батьками, гіперопіка, гіпоопіка та ін.).

4) Експериментально дослідили домінуючі психічні стани та їх оцінку у підлітковому віці, а саме як особливості прояву на різних етапах підліткового віку. За результатами «тривожності», 31% респондентів з високим рівнем зазначено, що чим вище рівень тривожності, тим травматичнішим сприйняття підлітком цих переживань, що, у свою чергу, може призвести до хронічних симптомів у нервовій системі дитини; шкала «фрустрації» у більшості респондентів (52%) відзначено високий рівень фрустрації, страху труднощів і невдач; шкала «агресивності» більшість респондентів показали низький рівень агресії (45%), характеризується спокоєм і витривалістю, причому 32% мають середній рівень, що дозволяє підліткам у деяких ситуаціях відстоювати свої позиції на шляху до дорослого життя; за шкалою «ригідності» лише 18% відзначаються відсутністю ригідності, легкості та гнучкості, тоді як 30% мають виражений ступінь ригідності, стереотипну поведінку, думки, переконання та їх незмінність, навіть коли вони суперечать реальності.

5) За результатами взаємозв'язку типу виховання з особистісними характеристиками підліткового віку отримали наступні результати: за шкалою «близкість» і шкалою «позитивний інтерес», а значення двосторонньої кореляції $r = 0,52$ при рівня значимості $p \leq 0,01$, що підтвердило кореляцію, між шкалами «директивності» та «непоследовності» взаємозалежність $r = 0,48$ при $p \leq 0,01$ – це свідчить, що якщо підлітки відчують ознаки директивного виховання, то ступінь непоследовності з боку батьків може теж зростати, через рівень їх емоційної замученості у життя та процес виховання дітей. Також виявлено сильну кореляцію між ворожістю і тривогою (0,8 при $p < 0,0001$) і агресією (0,2 при $p < 0,001$), а також зворотний зв'язок з фрустрацією (-0,44, $p < 0,001$). При порівняльному дослідженні встановлено «NED – Н-В t-критерій 1,245, тестова величина -10,921 при рівні значимості $p < 0,001$, що вказує на непоследовну поведінку по відношенню до дітей під час навчання, що може заважати їх емоційному примиренню з батьками.

б) Розробили рекомендації, щодо поліпшення та оптимізації прояву психологічних особливостей у підлітковому віці в залежності від типу виховання у сім'ї, які спрямовані на усунення порушень, як у психічному так і у особистісному розвитку підлітка. Основна мета яких полягає у перебудові несприятливих стереотипів поведінки і створенні більш нових, стабілізації реакцій без внутрішнього травмування як для підлітка, так і для батьків. При цьому обидві сторони відчуватимуть прояви корекції, щодо уже наявного негативного досвіду стосунків у сім'ї, неадекватних батьківських установок на основі обговорень та обґрунтування типових ситуацій спілкування у сім'ї. у результаті системи роботи з обох сторін як підлітка, так і батьків, з'являється можливість адекватному сприянню вихованого процесу у самостійне життя підлітка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Alessandri S.M. Attention, play, and social behavior in ADHD preschoolers. *Journal of Abnormal Child Psychology*. 2021. V. 20. P. 289–302.
2. Ashiabi G.S. Play in the preschool classroom: Its socioemotional significance and the teacher's role in play. *Early Childhood Education Journal*. 2017. V. 35. P. 199–207.
3. Burke J.D., Pardini D.A. & Loeber R. Reciprocal relationships between parenting behavior and disruptive psychopathology from childhood through adolescence. *Journal of Abnormal Child Psychology*. 2018. V. 36. P. 679–692.
4. Burt S.A., Krueger R.F. Parent-child conflict and the comorbidity among childhood externalizing disorders. *Archives of General Psychiatry*. 2016. vol. 60. 505 p.
5. Chang L.R., Chiu Y. N. Father's parenting and father-child relationship among children and adolescents with attention-deficit/hyperactivity disorder. *Comprehensive Psychiatry*. 2017. V. 54, P. 128–140.
6. Christian K. Effects of play intervention on play skills in preschooler children: A pilot study. Poster session presented at the meeting of American Psychological Association. Washington. DC. August. 2020.
7. Chronis A. M., Chacko A. Enhancements to the behavioral parent training paradigm for families of children with ADHD: Review and future directions. *Clinical Child and Family Psychology Review*. 2016. V. 7, P. 1–27.
8. Cicchetti D.V. Guidelines, criteria, and rules of thumb for evaluating normed and standardized assessment instruments in psychology. *Psychological Assessment*. 1994. V. 6, P. 284–290.
9. Coffman J.K., Reliability and validity of the Parent-Child Relationship Inventory (PCRI): Evidence from a longitudinal cross-informant investigation. *Psychological Assessment*. 2019.

10. Efficacy of parent-child interaction therapy: Interim report of a randomized trial with short-term maintenance. *Journal of Clinical Child Psychology*. 2021. P. 34–45.
11. Esbjørn B.H. Parental Changes After Involvement in their Anxious Child's Cognitive Behavior Therapy. *Journal of Anxiety Disorders*. 2018. P. 664–670.
12. Fabiano G.A. A waitlist-controlled trial of behavioral parent training for fathers of children with ADHD. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*. 2019. P. 337–345.
13. Fehr K.K. Aggression in pretend play and aggressive behavior in the classroom. *Early Education & Development*. 2018. P. 332–345.
14. Fromberg D.P. *Play and meaning in early childhood education*. Boston. 2020.
15. Gau S.S. (2021). Parental and family factors for attention-deficit hyperactivity disorder in Taiwanese children. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*. 2021. P. 688–696.
16. Gau S.S. Maternal parenting styles and mother – child relationship among adolescents with and without persistent attention – deficit/hyperactivity disorder. *Research in developmental disabilities*. 2016. P. 1581–1594.
17. Gerdes A.C. Attention-deficit/hyperactivity disordered boys' relationships with their mothers and fathers: Child, mother, and father perceptions. *Development and Psychopathology*. 2016. P. 363–382.
18. Noeder M.M. The impact of parent-child factors on the play abilities of children diagnosed with Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder, Autism Spectrum Disorder and Speech Language Impairment (Masters thesis). Retrieved from URL: https://etd.ohiolink.edu/rws_etd/document/get/case1300842663/inline (дата звернення: 10.03.2022)
19. O'Neill S. More than child's play: the potential benefits of play-based interventions for young children with ADHD. *Expert Review of Neurotherapeutics*. 2018. P. 1165–1167.

20. Osborne L. The effect of parenting behaviors on subsequent child behavior problems in autistic spectrum conditions. *Research in Autism Spectrum Disorders*. 2018. P. 249–263.
21. Parsons T., Bales R.F. Family. *Socialization and Interaction Process*. Glencoe, 2015. P. 476.
22. Pospiszyl K. *Psychologia kobiety*.-Warszawa: PWN, 2016. P. 278.
23. Raush, H.L., Barry, W.A., Hertel, R.K. *Communication, conflict, and marriage*. – San Francisco.: Jossey-Bass. 2014. P.124.
24. Reykowski J. *Funkcjonowanie osobowosci w warunkach stresu psychologicznego*.- Warszawa: PWN, 2016. P. 336.
25. Richter H.E, *Patient Familie*. Rowohlt: Rembek, 2017. P. 156.
26. Rogers K. *Becoming partners; Marriage and its alternatives*. New-York: Delacorte Press, 2015. P. 211.
27. Rogiewicz M. Malzenstwo a nerwica: *Przeegl. Pismienn //Psychiatr. Pol.*- 2013. vol.19. P. 499.
28. Satir V. *Conjoint marital therapy I I The psychotherapies of marital disgarmony*. New York: The free press. 2015. P.133.
29. Schaap C. *Communication and adjusment in marriage*. Lisse: Swets & Zeitlinger, 2018. P. 81.
30. Senejko A. Proba analizy mechanizmov obronnych w ujeciu dyspozycyjnym *Przeblad Psychologiczny*. 2017. v.24, No 2. P. 142
31. Siems M. *Cialo zna odpowiedz* -Warszawa: Jacek Santorski & Co Agencja wydawnicza. 2015. P. 271.
32. Sjoback H. *The psychoanalytic theory of defensive processes. A critical survey*.-Lund:CWK Gleerup. 2014. P. 297.
33. Snell W.E., Papini D.R. The sexuality scale: an instrument to measure sexual-esteem, sexual-depression, and sexual-preoccupation . *J.Sex Research*. 2018. vol. 26, № 2. P. 256.

34. Solomon A.P. Green B.L. Cocurrent psychoanalytic therapy in marital disgarmony // The psychotherapies of marital disgarmony. New York: The free cress, 2015. P. 119.
35. Spanier G.B, Lewis R.A. Marital Quality: A review of the seventies//J.of Marriage and the Family, 2016. P. 327.
36. Szondi L. Lehrbuch der experimentellen triebdiagnostic. Bern und Stuttgart: Verlag Hans Huber, 2016. P. 176.
37. Szondi L. Podrecznic eksperymentalnej diagnostyki popedow. Warszawa: ERDA. 2017. P. 274.
38. Terman L.M. Psychological Factors in Marital Happiness. New York. 2018. P. 234
39. Thornton, B. Toward a linear prediction of marital happiness. // Personality and Social Psychology Bulletin, 1976. P.674-676.
40. Waller W. The old love and the new: divorce and readjustment. New York. 2015. P. 104.
41. Weiss, R.L., Heyman, R.E. A clinical-research overview of couple interactions. // The clinical handbook of marriage and couples interventions. – Brisbane, Australia: Wiley. 2017. P. 144
42. Батьків не обирають: проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні / за ред. Ю. М. Якубової. Київ. 2017. 168 с.
43. Берон Р. Агресія. Харків. Освіта. 2016. 336 с.
44. Бреслав Г. М. Емоційні особливості формування особистості в дитинстві: Норма і відхилення. Кії. *Педагогіка*. 2017. 144 с.
45. Брызгунов І. П. Непосидюча дитина, або Все про гіперактивних дітей. Київ. Психотерапія. 2018. 202 с.
46. Бютнер К. Жити з агресивними дітьми. Київ. *Просвітництво*. 2016. 141 с.
47. Демянів І. Дослідження психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків. *Матеріали міжвузів. наука. конф. «Нові педагогічні технології навчання і виховання»*. Слов'янськ. СДПІ. 2003. С. 105–107.

48. Діалектика вищої освіти: трансформація від декларації до реалізації. Харків. Еспада. 2019. 304 с.
49. Домова П. Г. Психокорекційна робота з попередження агресивності підлітків. Вип. 3. Київ. 2018. С. 3–8.
50. Заваденко Н. М. Гіперактивність і дефіцит уваги в дитячому віці: навч. посібник. Харків. *Академічні кола*. 2017. 255 с.
51. Захаров А. І. Як допомогти нашим дітям позбутися страху. Харків. 2017. 248 с.
52. Зверева О. Л. Сімейна педагогіка і домашнє виховання. Київ. *Академія*. 2003. 160 С.
53. Кононко Е.Л. Щоб особистість відбулася. Київ. 2016. 221 с.
54. Кошлань І. Специфіка стилів виховання в сім'ях дітей з різними типами емоційності. Вип. 5. 2016. С. 43–46.
55. Кулагіна І.Ю. Вікова психологія Київ. 2021. 464 с.
56. Лаврентьєва Г.П. Практична психологія для вихователя. Київ. ВІПОЛ. 2016. С. 38.
57. Лукасевич О.А. Методичні аспекти дослідження особистісної зрілості. URL: www.confcontact.com/2008oktInet_tezi/pe_lukash.htm (дата звернення: 11.01.2022).
58. Максименко С.Д. Метод дослідження особистості // Практична психологія та соціальна робота. 2016. Вип. 7. С. 1–8.
59. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі. Т. 2. *Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект*. 335 с.
60. Нечаєва О.С. Шляхи формування мотивації досягнення успіху в обдарованих підлітків. *Обдарована дитина*. 2007. № 9. С. 25–30.
61. Овсянецька Л.П. До питання про психологічні критерії зрілої особистості // *Актуальні проблеми психології. Том 1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія*. Київ. Інститут психології Г.С. Костюка АПН України. 2017. Ч. 2. С. 105–110.

62. Особистісні кризи студентського віку: зб. наук. ст. / за ред. Т. М. Титаренко. Луцьк. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. 2017. 112 с.
63. Пов'якель Н.І. Професійна рефлексія психолога-практика // *Практична психологія та соціальна робота*. 2018. Вип. 6–7. С. 3–6.
64. Пономаренко Л. И. Тренінг розвитку рефлексії у подростків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. Вип. 3. С. 8–17.
65. Портнова А.Г., Холодцева Е.Л. Влияние личностной и трудовой зрелости специалиста на достижение уровня профессионализма URL: <http://konfer.narod.ru/portn.htm> (дата звернення: 05.02.2022).
66. Потапчук Л.В. Психологічні особливості становлення особистісної зрілості старшокласників: автореф.дис. на здобуття наук. ступеня канд.. психол. наук: спец. 19.00.09. «Вікова та педагогічна психологія». Київ. 2021. 20 с.
67. Потеряхин А. М. Психология управления. Основы межличностного общения. Київ. ВИРА-Р. 2019. 384 с.
68. Фопель К. Як навчити дітей співпрацювати? Київ. 2016. 56 с.
69. Фурманов І.А. Дитяча агресивність: психодіагностика і корекція Київ. 2016. 192 с.
70. Холл М. теорії особистості. Київ. Наука. 2019. 726 с.
71. Холлічер В. Людина і агресія. Київ. Педагогіка. 2017. 264 с.
72. Цагареллі Ю.А. Методи системної психологічної діагностики на приладі. *Активациометр*. Чергнівці. 2019. 254 с.
73. Шаграева О.А. Дитяча психологія. Теоретичний і практичний курс. Харків. 2021. 368 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ADOR – скорочено «Підлітки про батьків») Е. Шефера

Мета: виявити установки, поведінки й методи виховання батьків так, визначити, як бачать своїх батьків діти підліткового віку.

Респонденти: учні від 14 років.

Обладнання: роздруковані бланки тесту, ручки або олівці.

Інструкція: перед початком експерименту учню пояснюють суть та мету дослідження, після чого йому пред'являється наступна інструкція:

«Просимо тебе оцінити, виходячи із власного досвіду, які із зазначених положень найбільше характерні для твоїх батьків. Для цього уважно прочитай кожне ствердження, не пропускаючи жодного з них. Якщо ти вважаєш, що ствердження повністю відповідає виховним принципам твого батька (або матері), обведи цифру «2». Якщо ти вважаєш, що дане висловлювання частково підходить для твого батька (або матері), обведи цифру «1». Якщо ж на твою думку ствердження не ставиться до твого батька (або матері), то обведи цифру «0».

Потім підліткові видають реєстраційний бланк для заповнення окремо на кожного з батьків. Принципової різниці між формулюваннями висловлювань немає: по відношенню до матері всі ствердження представлені в жіночому роді, а стосовно батька – у чоловічому. Причому бланки заповнюються окремо, спочатку, наприклад, заповнюється бланк, у якому відбиваються виховні принципи матері, потім цей бланк здається учителю й тільки після цього видається аналогічний бланк, де зазначені положення повинні бути оцінені підлітком уже по відношенню до батька.

Методика Шафера базується на положенні про те, що виховний вплив батьків (так, як це описують діти) можна охарактеризувати за допомогою трьох факторних змінних: прийняття – емоційне відкидання, психологічний контроль – психологічна автономія, прихований контроль – відкритий контроль. При цьому прийняття тут має на увазі безумовно позитивне ставлення до дитини не залежно від очікувань батьків.

Емоційне ж відкидання розглядається як негативне ставлення до дитини, відсутність до нього любові й поваги, а подекуди й просто ворожість. Поняття психологічного контролю позначає як певний тиск і навмисне керівництво дітьми, так і ступінь послідовності в здійсненні виховних принципів.

- 1 Дуже часто посміхається мені
- 2 Категорично вимагає, щоб я засвоїв, що я можу робити, що не можу
- 3 Має недостатню терплячість стосовно мене
- 4 Коли я йду, сам вирішує, коли я повинен повернутися
- 5 Завжди швидко забуває те, що сам говорить або наказує
- 6 Коли в мене поганий настрій, радить мені заспокоїтися або розвеселитися
- 7 Вважає, що для мене повинне існувати (багато правил, які я зобов'язаний виконувати
- 8 Постійно скаржиться комусь на мене
- 9 Надає мені стільки волі, скільки мені потрібно
- 10 За одне й те саме один раз карає, а інший — пробачає
- 11 Дуже любить робити що-небудь разом зі мною
- 12 Якщо призначає яку-небудь роботу, то вважає що я повинен робити тільки її, поки не закінчу
- 13 Починає гніватися й обурюватися із приводу будь-якої дрібниці, що я зробив
- 14 Не вимагає, щоб я запитував у нього дозволу, щоб іти туди, куди захочу
- 15 Відмовляється від багатьох своїх справ залежно від мого настрою
- 16 Намагається розвеселити й надихнути мене, коли мені сумно
- 17 Завжди наполягає на тому, що за всі мої провини я повинен бути покараний

- 18 Мало цікавиться тим, що мене хвилює й чого я хочу
- 19 Дозволяє мені йти куди хочу щовечора
- 20 Має певні правила, але іноді дотримується їх, іноді ні
- 21 Завжди з розумінням вислухує мої погляди й думки
- 22 Стежить за тим, щоб я завжди робив те, що мені сказане
- 23 Іноді викликає в мене відчуття, що я йому противний
- 24 Практично дозволяє мені робити все, що мені подобається
- 25 Мій батько (моя мати)
- 26 Змінює свої рішення так, як йому зручно
- 27 Часто хвалить мене за що-небудь
- 28 Завжди точно хоче знати, що я роблю й де перебуваю
- 29 Хотів би, щоб я став іншим, змінився
- 30 Дозволяє мені самому вибирати собі справи по душі
- 31 Іноді дуже легко мене прощає, а іноді — ні
- 32 Намагається відкрито показати, що любить мене
- 33 Завжди стежить за тим, що я роблю на вулиці або в школі
- 34 Якщо я зроблю що-небудь не так, постійно й скрізь говорить про це
- 35 Надає мені багато свободи. Рідко говорить «повинен» або «не можна»
- 36 Непередбачений у своїх учинках, якщо я зроблю що-небудь погане або гарне
- 37 Вважає, що я повинен мати власну думку
- 38 Завжди ретельно стежить за тим, яких друзів я маю
- 39 Не буде зі мною говорити, поки я сам не почну, якщо до цього я його чимось ображу або роздратую
- 40 Завжди легко мене прощає
- 41 Хвалить і карає дуже непослідовно: іноді занадто багато, а іноді занадто мало
- 42 Завжди знаходить час для мене, коли це мені необхідно
- 43 Постійно вказує мені, як поводитися
- 44 Цілком можливо, що, по суті, мене ненавидить
- 45 Проведення канікул я планую за власним бажанням
- 46 Іноді може скривдити, а іноді буває добрим і вдячним

- 47 Завжди відверто відповість на будь-яке питання, про що б я не запитав
- 48 Часто перевіряє, чи все я зробив, як він велів
- 49 Як мені здається, гребує мною
- 50 Не втручається в те, чи прибираю я свою кімнату (або куточок) – це моя власність
- 51 Дуже неконкретний у своїх бажаннях і вказівках

Методика «Самооцінка психічних станів» Г.Ю. Айзенк

Вік досліджуваного: з 12 років.

№ з/п	Психічні стани	Підходить	Не дуже підходить	Не підходить
		2	1	0
1	Не відчуваю у собі впевненості			
2	Часто червонію без причини			
3	Мій сон мене непокоїть			
4	Легко починаю нудьгувати			
5	Непокоюся через неприємності, які є тільки в уяві			
6	Мене лякають труднощі			
7	Люблю аналізувати свої недоліки			
8	Мене легко переконати			
9	Я підозріливий			
10	Важко переносу час очікування			
11	Нерідко мені здаються безвихідними ситуації, із яких можна знайти вихід			
12	Неприємності мене сильно засмучують, я падаю духом			
13	У неприємних ситуаціях я схильний без поважних причин звинувачувати себе			
14	Нещастя та невдачі нічому мене не вчать			
15	Я часто відмовляюся від боротьби, вважаю її даремною			
16	Я часто почуваю себе беззахисним			
17	Іноді у мене буває стан відчаю			
18	Відчуваю розгубленість перед труднощами			
19	У важкі хвилини життя іноді поведжуся як дитина, хочу, щоб мене пожаліли			
20	Вважаю недоліки свого характеру невинними			
21	Залишаю за собою право вирішального голосу			
22	Часто при розмові перебиваю співрозмовника			
23	Мене легко розсердити			

24	Люблю робити зауваження іншим			
25	Хочу бути авторитетом для оточуючих			
26	Не задовольняюсь малим, хочу більшого			
27	Коли розгніваюсь, погано себе стримую			
28	Більше люблю керувати, ніж підкорятися			
29	У мене різка, грубувата жестикуляція			
30	Я злопам'ятний			
31	Мені важко змінювати звички			
32	Нелегко переключати увагу			
33	З обережністю ставлюся до всього нового			
34	Мене важко переконати			
35	Нерідко у мене з голови не виходять думки, яких потрібно позбутися			
36	Нелегко зближуюся з людьми			
37	Мене розчаровує навіть незначні зміни плану			
38	Я проявляю впертість			
39	Неохоче йду на ризик			
40	Різко реагую на відхилення від прийнятого мною режиму			

Методика оцінювання

Підраховується кількість балів за кожну з чотирьох груп питань:

I - 1-10-те питання - *тривожність*;

II - 11-20-те питання - *фрустрація* (психологічний стан зростаючого емоційно-вольового напруження, що виникає в конфліктній ситуації);

III - 21-30-те питання - *агресивність*;

IV - 31-40-ве питання - *ригідність* (тенденція до збереження своїх стереотипів, способів мислення, нездатність змінити власну точку зору).

Інтерпретація результатів

Тривожність:

0-7 балів - низька тривожність;

8-14 балів - тривожність середня, допустимого рівня;

15-20 балів - висока тривожність.

Фрустрація:

0-7 балів - висока самооцінка, стійкість до невдач, ви не боїтеся труднощів;

8-14 балів - середній рівень самооцінки, має місце фрустрація;

15-20 балів - низька самооцінка, ви уникаєте труднощів, боїтеся невдач.

Агресивність:

0-7 балів - ви спокійні, стримані;

8-14 балів - середній рівень агресії;

15-20 балів - ви агресивні, нестримані, маєте труднощі в стосунках з людьми.

Ригідність:

0-7 балів - ригідності нема;

8-14 балів - середній рівень;

15-20 балів - сильно виражена ригідність, вам протипоказані зміна місця роботи, зміни в сім'ї.

Методика «Взаємодія: батько-дитина» (ВБД) Марківської І.М.

Інструкція. Позначте ступінь згоди з наступними твердженнями щодо 5-бальної системи. Оцініть твердження окремо для кожного з батьків у бланку відповідей: під літерою М – для матері, під літерою О – для батька.

5 - безсумнівно, так (дуже сильна згода);

4 - загалом, так;

3 - і так, і ні;

2 - швидше ні, ніж так;

1 - ні (абсолютна незгода).

1. Якщо вже він чогось вимагає від мене, то обов'язково доб'ється цього.
2. Він завжди карає мене за мої погані вчинки.
3. Я рідко кажу йому, куди мула і коли повернуся.
4. Він вважає мене цілком самостійною людиною.
5. Можу розповісти йому про все, що зі мною відбувається.
6. Він(а) думає, що я нічого не досягну в житті.
7. Він(а) часті помічає в мені недоліки, ніж переваги.
8. Він часто доручає мені важливі і важкі справи.
9. Нам важко досягти взаємної згоди.
10. Іноді він може дозволити те, що ще вчора забороняв.
11. Я завжди враховую його (її) думку.
12. Я хотів би, щоб мої майбутні діти ставилися до мене так само, як до нього (до неї).
13. Я рідко роблю з першого разу те, про що він мене просить.
14. Він(а) мене рідко лає.
15. Він намагається контролювати всі мої дії та вчинки.
16. Вважає, що головне – це слухатися його (її).

17. Якщо у мене трапляється нещастя, насамперед я поділяюся з ним (з нею).
18. Він(а) не поділяє моїх захоплень.
19. Він не вважає мене таким розумним і здатним, як йому хотілося б.
20. Він може визнати свою неправоту і вибачитися переді мною.
21. Він часто йде у мене на повіді.
22. Ніколи не скажеш напевно, як він поставиться до моїх слів.
23. Можу сказати, що він для мене авторитетна людина.
24. Мені подобаються наші з нею стосунки.
25. Вдома він дає мені більше обов'язків, ніж у сім'ях більшості моїх друзів.
26. Буває, що застосовує до мене фізичні покарання.
27. Навіть якщо я не хочу, мені доводиться робити так, як хоче він(а).
28. Вважає, що він краще знає, що мені потрібно.
29. Він(а) завжди мені співчуває.
30. Мені здається він мене розуміє.
31. Він(а) хотіла б у мені багато чого змінити.
32. При прийнятті сімейних рішень він завжди враховує мою думку.
33. Він завжди погоджується з моїми ідеями та пропозиціями.
34. Ніколи не знаєш, що від нього чекати.
35. Він є для мене еталоном і прикладом у всьому.
36. Я вважаю, що він правильно виховує мене.
37. Він(а) висуває до мене багато вимог.
38. За характером він м'яка людина.
39. Зазвичай він мені дозволяє повертатися додому, мота я захочу.
40. Він(а) прагне захистити мене від труднощів та неприємностей життя.
41. Він не допускає, щоб я помічав його слабкості і недоліки.
42. Я відчуваю, що йому подобається їй мій характер.
43. Він часто критикує мене по дрібницях.

44. Він(а) завжди охоче мене вислуховує.
45. Ми розходимося з ним (з нею) з багатьох питань.
46. Він(а) карає мене за такі вчинки, які робить сам(а).
47. Я поділяю більшість його (її) поглядів.
48. Я втомлююсь від повсякденного спілкування з ним (з нею).
49. Він часто змушує мене робити те, що мені не хочеться.
50. Прощає мені те, за що інші покарали б.
51. Він(а) хоче знати про мене все: про що я думаю, як належу до своїх друзів і т.п.
52. Я не раджуся з ним (з нею), з ким мені дружити.
53. Можу сказати, що він(а) — найближча мені людина.
54. Він весь час висловлює невдоволення мною.
55. Думаю, він вітає мою поведінку.
56. Він(а) бере участь у справах, які я вигадую.
57. Ми по-різному з ним представляємо моє майбутнє життя.
58. Поодинокі мої вчинки можуть викликати в нього (ні) то закиди, то похвалу.
59. Мені хотілося б бути схожим на нього.
60. Я хочу, щоб він завжди ставився до мене так само, як зараз.

Усі три форми опитувальника (дитяча та дорослі) обробляються за подібною схемою. Підраховується загальна кількість балів за кожною шкалою, при цьому враховується — це прямі або зворотні твердження. Зворотні твердження переводять у бали наступним чином:

- відповіді 1 2 3 4 5
- бали 5 4 3 2 1

У бланках-ключах зворотні питання позначені зірочками. Оскільки шкали 3 та 5 містять по 10 тверджень, а не по п'ять, як у решті, то арифметична сума балів за цими шкалами ділиться на два. Сумарна оцінка проставляється у останньому стовпці реєстраційного бланка. Кожен рядок бланка для відповідей

належить до однієї шкали (див. ключ). Наприклад, до 1-ї шкали відносяться твердження: 1, 13, 25, 37, 49; до 10-ї шкали: 12, 24, 36, 48, 60; до 3-ї шкали: 3, 4, 15, 16, 27, 28, 39, 40, 51, 52 і т.д.

Результати за проведеними діагностичним дослідженням

Стать	Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність	POZ	DIR	HOS	AUT	NED	POZ/HOS	DIR/AUT	H-B	M-C	A-K	Ед-Б	В-П	Вс-С	Тр	Н-П	ВК	ЗВ
1	15	0	15	7	2	4	5	4	4	4	0	8	25	16	8	17	25	1	8	17	8
2	20	8	8	15	3	3	1	2	0	3	2	16	8	25	16	16	9	16	17	9	9
1	16	15	15	8	4	1	3	0	3	3	3	17	8	25	16	16	9	17	9	8	17
2	8	7	14	14	3	5	2	1	3	5	4	17	8	8	8	25	17	9	25	16	16
1	14	15	20	20	2	3	3	3	1	3	1	25	8	17	16	9	16	16	8	25	25
2	14	14	20	8	3	3	4	2	5	3	5	8	9	17	8	16	25	8	16	16	9
1	14	8	8	8	5	3	3	3	3	5	3	25	16	25	16	9	9	25	25	8	25
1	8	20	15	15	5	3	1	3	3	2	4	16	8	8	25	8	16	16	25	9	16
2	20	7	15	14	3	5	3	5	2	2	1	17	8	25	8	17	17	16	17	17	9
2	20	15	20	14	2	2	5	2	3	5	2	17	8	17	16	16	25	1	9	16	16
2	5	14	14	20	3	3	3	3	5	3	5	8	16	16	1	25	16	9	17	8	25
2	14	8	14	8	3	3	2	2	3	0	3	25	8	25	8	16	9	17	8	9	17
2	8	20	15	7	4	4	3	3	3	5	1	9	9	8	16	8	16	16	16	25	16
1	20	15	20	14	4	1	4	5	1	2	4	17	16	17	8	16	25	9	17	9	8
1	20	7	20	8	5	3	3	3	5	4	2	8	8	16	16	16	16	8	17	8	17

1	15	20	15	20	3	3	1	3	3	3	3	25	16	17	15	17	17	16	8	17	16
1	20	8	15	15	2	5	3	2	3	5	5	9	25	17	25	25	16	25	9	25	9
1	7	14	8	14	3	3	5	3	1	3	1	25	8	8	8	16	25	16	25	16	25
2	14	15	8	8	4	2	2	5	3	3	4	17	9	16	16	9	9	1	25	8	16
1	14	0	15	7	3	3	1	3	4	5	2	8	9	25	8	8	16	16	16	9	9
2	8	14	15	14	2	4	3	3	3	3	3	17	25	17	16	9	16	25	8	17	25
2	14	8	15	14	3	3	4	2	1	5	1	9	8	16	1	16	9	9	25	16	16
1	8	20	20	20	4	1	2	3	3	3	4	17	16	17	14	25	9	16	9	8	9
1	8	7	20	15	3	2	3	3	5	4	2	25	8	8	8	9	16	8	16	9	17
2	14	15	15	8	2	5	5	5	1	5	3	17	9	25	16	17	16	17	17	17	16
1	14	15	8	7	3	3	1	3	3	3	4	16	9	17	25	8	17	9	8	25	25
2	7	8	15	14	3	3	3	2	4	4	1	9	8	16	1	16	9	25	25	9	8
2	15	14	20	8	5	2	2	3	1	5	4	16	16	16	8	25	25	8	16	16	16
1	20	20	14	15	3	2	1	2	1	4	5	17	8	16	8	16	9	17	16	25	25
2	8	15	15	20	3	1	3	3	1	4	4	25	8	17	16	9	16	25	17	16	17

Бесіда «Домінуючий стиль виховання у сім'ї»

1. Чи задоволені Ви власним сімейним станом та взаєминами у родині?
2. У який віковий період Ви відчували найактивніше втручання у власне життя Ваших батьків?
3. Чи розуміють Вас батьки? Якщо ні то чому?
4. Чи були батьки жорстокими до Вас?
5. Чи відчуваєте Ви іноді почуття «провини» по відношенню до батьків?
6. Як би Ви могли змінити ситуацію у сім'ї?
7. Чи відчуваєте Ви прив'язаність до батьків?